МАЙК ЙОГАНСЕН

КОС ЧАГИЛ НА ЕМБІ

ДЕРЖЛІТВИДАВ

Ціна 1 крб. 75 коп.
Оправа 90 коп.

«Кос Чагил на Ембі»

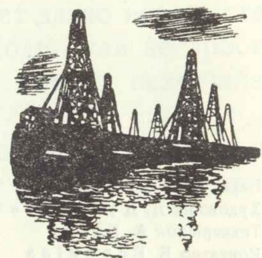

Держ
Літ
Видав

ДЕРЖАВНЕ
ЛІТЕРАТУРНЕ ВИДАВНИЦТВО
1936

МАЙК ЙОГАНСЕН

КОС ЧАГИЛ НА ЕМБІ

Редактор М. Тардов
Художник Д. Дубинський
Техкерівник А. Квінт
Коректор В. Вороніна

ВСТУП

Фантаст і витівник де-Куінсі, якого знають більше за його „Записки опіомана“, написав колись прекрасний портрет, маленьку поему в прозі про англійську поштову карету „мейл коуч“. У „Посмертних паперах Піквікського клубу“ Діккенс розповідає сон ще старішої карети, перекладної — „стейдж коуч“.

Мабуть, сучасні їм люди з деяким подивом читали нариси про такі знайомі, буденні речі, мабуть, їм здавалося, що автори нарису просто чіплялися до тієї карети, аби розповісти цікаву сторійку про людей, і лише тепер, коли отих карет давно немає, стає ясно, що де-Куінсі і Діккенс, і Доде були не просто чудермайстри, а люди, що вміли бачити незвичайне у повсякденності.

Та в ті часи все сунуло поволеньки. Карети не тільки помалу їздили, а й помалу виїздили з життя.

Ми так звикли до швидкого життя, що подекуди не управлялись добре придивитися до чогось, аж це щось уже зникає з кону. Ми не встигли опам'ятатись, як Моссельпром з „сільської“ промисловості зробився кондиторським трестом, а далі розтав, як цукерок, полишивши на своєму місці Росконд.

Усе це мовиться до того, щоб розповісти про автомобільну дорогу з Астрахані до Гур'єва. Вона постала перед нашими очима і перестане існувати найближчим часом. У тисяча вісімсот тридцятому році історик та есеїст Томас Бебінгтон Маколей пророкував, сам дивуючись із власної сміливості:

„Коли б ми наважились пророкувати, що в 1930 році населення числом у 50 мільйонів, краще одягнене, нагодоване, у кращих квартирах, ніж англійці нашого часу, розташується на цих островах, що Суссекс і Гантінгдоншир будуть багатіші, ніж найбагатші частини Вест Рідінга тепер, що схили горяні Бен Невіса і Гелвелліна будуть оброблятися краще, ніж цвітники, що машини, сконструйовані на принципах, тепер ще незнаних, будуть у що-кожному домі, що не буде інших доріг, окроме залізниць, що подорожувати морем будуть тільки на пароплавах, що наш державний борг, який здається нам колосальним, наші праправнуки матимуть за дрібницю, яку легко сплатити за один-два роки,— то багато хто взяв би нас за божевільних. Ми не беремося пророкувати, але ...“

Так писав Маколей сто п'ять років тому. Старий віг де в чому помилився. Населення Англії живе зовсім неважно, горяні схили Бен Невіса, Гелвелліна та інших шотландських верховин замість укритися цвітниками зробилися пущею, там тепер глухі ліси, лорди повернули їх на мисливські угіддя, вигонили, звели зі світу селян, де-не-де пасуться отари овець, але живуть тільки сторожі та лісники і замість пшениці розводять тетеревів.

Не міг він передбачити й того, що затоптані, заквашені грязюкою площадки заводів укриються квітами не в його Англії, а в геть іншій країні, де тепер живе „краще нагодоване, краще одягнене населення, в кращих квартирах“, якому питання про старий державний борг капіталістам уявляється в зовсім іншому вигляді, ніж лордові Маколеєві.

Він також помилився щодо залізниць. Їздять ще на автомобілях, та не скрізь однаково. Москвичам, ленінградцям, харківцям, киянам, що тепер їздять за сотні верст гладким гудроном, не легко уявити собі автомобільні шляхи у Східному Прикаспії. Та все ж таки старий ліберал багато в чому показався пророком. Ми ж не беремось пророкувати. За п'ятнадцять років ми вийшли вперед на ціле століття, ще є в нас закутки, які, опізнившися, на наших очах ще швидше доганяють це століття, отже всякий пророк рискує помилитися більше, ніж Маколей.

Більшовики протягли через пустиню Турксиб, сполучили Середню Азію з Північним Сибіром. Але Середня Азія ще не всюди сполучена з Середньою Азією. Іще багато є пустинь безкраїх, як Сахара. Від дельти Аму-Дар'ї до станції „Аральське Море“ взимку треба їхати на верблюдах сорок день і сорок ночей. Зі Східного

Казакстана до Західного покищо треба їхати через Пензу, або, простіше, через Москву.

Оця сама їзда в пустині, якої скоро не буде, бо вже будують залізниці, варта того, щоб її згадати, от як англійська поштова карета Діккенса і де Куінсі. Газети „Правда“ та „Известия“ приходять на Ембу на дванадцятий день. Коли б не радіо — то що мав би робити редактор районної газети?

I

Машини у грязюці. Пряма Балда і Крива Балда. Про соски та гребінці. „Королі“ в Радянському Союзі. Застрягле пиво. Через море на автомобілі. Незвичайна хмара. Чорні горобці.

В кінці лютого тридцять п'ятого року з Астрахані виїхала колона з семи грузових машин. Ідея маршруту була: проскочити льодом через незчисленні рукава волзької дельти і по замерзлому морю добитись до Гур'єва. На машинах були навантажені фрикційні муфти для бурових, апаратура до електростанцій,

ящики з бакалією і барила з пивом. На одній, перекритій парусиною, сиділо чотирнадцять душ: монтери з Саратова, геолог у калошах, один озеленювач солонцюватих земель у фетрових валянцях, один командир відділення, два тріангулятори і одна бочка з бензином.

Астрахань одтавала. Уже ваговози не ходили через Волгу льодом, а перевозилося груз на підводах. У видолини сповзла з горбів грязюка — немов крем - брюле.

Жовтий шлях спускається до річки під назвою Балда. Тут уперше забурились машини — в трьох стах метрах від міста. Уранці був морозець — якось можна було б їхати. Тепер же все розгасло. Задні колеса буксували в болоті. Машина ревла, занурюючись чимраз глибше в жовтавий мул. Вперед! назад! вперед! назад! — і колеса закопалися в грунт по саму маточину.

— Вилазь, вилазь, вилазь, вилазь! — закричав шофер покритої машини татарин Кабір.

Тріангулятори глянули один на одного. Вони зблідли, їх трусило найбільше, адже вони сиділи на задку машини, щоб скоріше було вистрибувати, коли машина, не приведи господи, провалиться під лід. Той, який був молодший і рудіший, сказав до того, який був старіший і сивіший:

— Бачите, Олексію Сергійовичу! Він каже „вилазь“.

Той, який старіший та сивіший, з вусами, як у Тараса Шевченка, одказав:

— Бачите, Сергію Олексійовичу, куди ж ми виліземо? У таку грязюку!

Та вже монтери перелізли через тріангуляторів,

геолог у калошах і озеленювач у фетрових валянцях теж шубовснули в болото і підштовхували машину.

— Давай, давай, давай, давай! — кричав татарин Кабір і піддавав газу.

Пасажири сопли, упираючись у машину, сковзли ноги, борсаючись у болоті, мотор харчав, задні колеса марш - маршем крутились у воді і не посувалися вперед.

— Давай, давай, давай, давай! — гукав Кабір. Жінки з одчаєм дивилися у багно. Тріангулятори добули з валізок солодкий пиріг і взялися їсти.

— Давай, давай, давай, давай! — кричав Кабір, машина заревла, посунулась на півметра. Геолог у калошах поліз був у машину через голови тріангуляторів, але шофер Кабір спокійно попередив його:

— Куди лізеш, друг? Ще довго ходить пішки!

За кілька годин дотягли всі машини до низенького насипу, що захищає Астрахань від річки Балди в повідь.

Легкова машина розігналася була на насип, завихляла задом і скотилася назад. Шофер Шура добув із своєї машини добру мотузку.

На насипу збилися мешканці передмістя Балда, колгоспники з сусіднього аулу, школярі, дівчина, що ішла по воду.

— Через нашу Балду не так то легко переїхати! — сказала досвідчена стара, що жила біля самого насипу. Учора теж машина от такечки сунь - сунь і стань! Сунь - сунь і стань! Два дні стояла.

Дружні колгоспники взялися за мотузку, трохи кепкуючи із фетрових валянців озеленювача.

— Давай, давай, давай!— і машини одна по одній перевалили через насип.

Та за насипом знову була видолина. Тепер ніхто вже й не націлявсь сідати. Навіть один з тріангуляторів, той, який молодший і рудіший, теж узявся тягти.

Так завойовано доступи до Балди. Але за просто Балдою була ще одна, Крива Балда. Машини спинились перед замерзлою річкою. Хтось пішов уперед із кайлом пробувати лід.

Тріангулятори вилізли, щоб не провалитись. Машини швидко проскочили через ріку брудним слідком наїжджепої дороги. У цей день більше їх не довелося витягати. Ночували в місті Астрахані, тільки в трьох кілометрах від центру. Тріангулятори з'явилися пішака трохи згодом. У перший день путі зробили три кілометри з чимось. Лишалося проїхати чотириста з гаком.

Так доводиться їхати у Ембенський район узимку та весною. Літом не можна проїхати через сотні рік та річок. Та літом ходять пароплави по Каспію. За якийся тиждень із гаком можна потрапити з Москви до Гур'єва. Попереду поїздом до Саратова. Потім переправитись через Волгу*. Далі поїздом до Астрахані. Потому дві доби пароплавом до устя ріки Урал. Тоді одну добу сидіти на баржі, поки її притягнуть до Гур'єва.

Так зараз, коли є автомашини і є люди, що вміють водити їх у неймовірних умовах.

* Поки писалося цю книгу, закінчено міст через Волгу. Можна їхати прямо Москва — Астрахань.

Нещодавно можна було допливти до Гур'єва тільки водою. І тепер під час навігації сюди довозять усе потрібне на цілий рік уперед. Ніби в Якутію чи на острів Врангеля.

При цьому кооператори можуть забути про якунебудь дрібницю.

Монтер у хутряній шапці розповів, як він торік залишився в Гур'єві без гребінця.

У нього був із собою розкішний великий, складаний московський гребінь. Він півтора роки чесав ним свої рясні локони, але в Гур'єві загубив його у першій степовій подорожі.

У Гур'єві було багато галантерійних крамниць, але гребінців у них не було. Замість гребінців помилкою завезли подвійну партію дитячих сосок. Монтер обслідував усі крамниці, два дні манячив на товчку, але гребінця не знайшов.

У нього був близький друг і постійний шаховий партнер — інженер з токарного цеху, а в цього інженера було два гребінці. Інженер люб'язно дозволив заходити до нього причісуватись, але продати зайвого гребінця одмовився — адже він так само міг загубити його.

Монтер почав збирати відомості про гребінці. У нього був реєстр на п'ять чоловіка, в яких було по два гребінці. Але власники гребінок були егоїсти і не схотіли розлучаться із своїми скарбами. Один час монтер причісувався гребенем любимої дівчини, тільки носив його не в локонах, як вона, а в кишені, кишеню ж перешито і розширено так, щоб кривина гребінки точно лягала на опуклий мускул стегна.

Але дівчина покохала іншого, і монтер ізнову почав ходити причісуватись до інженера.

Одного прекрасного дня в готелі з'явився низенький, товстенький чоловічок, що приїхав із промислу Озинки десь поблизу міста Уральська. Уральськ сполучений залізницею із Саратовом. Монтер походив назирцем за товстим озинчанином і сконстатував, що в нього окроме великого гребінця є ще уламок складаної гребінки. Монтер нічим не виявив свого хвилювання і діждав того дня, коли озинчанин, повернувшися ввечері із степу, не управився купити собі хліба, яєць і масла на вечерю.

Раненько вранці монтер ніби ненароком зайшов до нього в номер, погомонів, посидів, попозіхав і сказав, що іде до себе пити чай. Озинчанин засумував: їдальня одчиняється тільки в одинадцятій годині, а він нічого не їв з вечора. Тоді монтер завів його до себе в номер.

На столі стояв великий бідон з гарячою водою. Тут же, при озинчанинові, монтер висипав у запарний чайник цілих пів пакета чаю і долляв гарячою, як вогонь, водою. Вісім яєць, зварених накруто, він опустив у холодну воду. Здоровий шматок масла лежав просто на сірому папері — бо на тарілці була гора паюсної ікри. Над усім тим, немов крута скала, стремів розрізаний бухан свіжого хліба.

Коли озинчанин, попоївши, розкис від ніжності до монтера, той попрохав уламок гребінця, щоб причесатись, а причесавшись, попрохав продати йому уламок.

Товстий став як хмара — він зрозумів, що потрапив

у пастку. Але відступати було ніяк, і монтер придбав уламок гребінця.

— Тепер ви, либонь, везете з Москви цілий лантух гребнів? — питав тріангулятор, той, який сивіший.— Мабуть, і мені можете продати!— Він захихотів і скинув шапку з голови лисої, як макітра.

Замість відповідати монтер теж ізняв шапку. Локонів не було, він був остриженний під машинку.

Зимова дорога до Гур'єва це така собі Велика північно-каспійська путь. Тільки найупертіші з командированих радянською владою громадян зважуються на отаку подорож. Слабонервні пересиджують в Астрахані до навігації. Проте, окрім командированих так їздять ще королі.

Коли в читачевій уяві при цьому постануть усі Луї, від першого до вісімнадцятого, у рясних перуках, у розмаїтих камзолах і в черевиках із золотими застібками, то вони постануть надаремно.

Король — це людина, що досягла згоди з шофером вантажної машини. За певну винагороду король дістає тверде місце для сидіння поміж фрикційними муфтами або на пивному барилі.

Королі з'являються не відразу. З подвір'я перевалочної контори машини виходять цілком республіканським порядком. Та вже після першої зупинки над усіма вантажними машинами бовваніли королі, завинені у кожухи, стримлячи вгору, немов перископи на підводних човнах.

За другий день зробили сорок кілометрів. Покинули одну машину. Це була машина з пивом. Агент коопе-

рації, бравий чорновусий козак у розквіті мужньої сили, довго благав начальника автоколони покинути чотирнадцять пасажирів поміж небом і землею до навігації і перевантажити на їхню машину пиво. Королева, що їхала на пиві, приєдналась до його благань. Але начальник не піддававсь, ні пиво, ні королевині сльози нічого не вдіяли.

Бравий прудивус сам зостався з застряглим пивом. Королева перестала плакати й почала лаятись так, що здивувались найдосвідченіші з шоферів. Та все ж таки вона із прудивусом і з пивом залишилися ждати навігації.

На четвертий день зробили сто двадцять кілометрів. Путь ішла через море льодом; тут проходив зимовий тракт верблюдів.

Вузенька, жовта смуга, що більше скидалася на стежку пішоходів, простяглась від горизонту до горизонту, один по одному ступали верблюди, кожен волік санки, полозки їх були не ширші від дитячих гринджол, вага, старанно і достеменно розподілена обабіч санок, нависала над самим снігом. У хвості валки ішли коні, кажуть, що верблюд нізащо не дасть коняці випередити себе. Один з верблюдів плакав ревно, жаліючись на далеку путь і суху харч, казак із з саней, повів верблюда за паличку в носі і плач одразу замовк.

У півкілометрі від передньої машини стежку верблюдів перетинала синяво - зелена пряма лінія, вона заходила вглиб моря, там ламалася круто і зникала в снігах.

Це була розколина в льоду. Кабір зменшив ходи. Тріангулятори вилізли, виліз і шофер Кабір. Він оглянув розколину: уподовж стежки верблюдів її розмололи автомобільні колеса, окрайки надламані, хтось тут провалювався. У розламанім місці синілася вода, поруч по всій довжині розколини вона зашерхла тонким льодом.

— Давай сідай, давай сідай! — гукнув Кабір і повів машину понад розколиною, шукаючи переправи.

Уранці на п'ятий день путь мала скінчитися. Зосталося ще із п'ятдесят кілометрів, коли з берега посунула величезна чорна хмара. Кінці її витяглися, плазуючи праворуч і ліворуч. Машини швидко ішли рівним льодом, а хмара все, не збільшуючись і не зменшуючись, стояла над береговою стороною.

— Либонь буде сніг, Олексію Сергійовичу! — І Олексій Сергійович зап'явся з головою і вусами у довгий кожух.

Кабір гонив машину у повний хід, зоставалося вже небагато. Машини з фрикційними муфтами відставали, на них, як труби на крейсерах, манячили королі.

Нарешті край хмари, випроставшись довгим чорним язиком, обійшов машину ззаду. Щось незвичайне було в кольорі цієї хмари, вона була не стемнасиня, як грозова туча, а ледь фіолетова, майже зовсім чорна, ніби розмазана китайська туш.

Машина ступила на землю, зійшла в корито ріки, знову вийшла з корита, колеса засичали в багні. Обіруч з'явилися чорні саманні хатки, далі дерев'яні, теж чорні, грязюка ставала чимраз глибша й чорніша.

Спід машини розліталися чорні горобці. Узустріч ішли чорні верблюди. Із пічних бовдурів клуботав рясний чорний дим — це на сковородах горіла у вогнищах нафта, це вона зачорнила хати, горобців, верблюдів, це набряклі кипоттю пари чорною хмарою заступили небо над Гур'євом.

II

Кінець Европи. Королі в Венеції. Коло в грязюці. Мертвий осетер. Чорний і білий город. Пральня в будинкові відпочинку. Їдальня зі стоянами. Кучерявий, знявши пенсне, стає на двадцять років старіший.

Гур'єв — місто колишнього уральського козацтва — стоїть на правому березі Урала в тридцятьох кілометрах від Каспія. Це крайній східний пункт Европи, адже за Уралом починається Азія, прикро за мостом, на „зауральній" бухарській стороні. Варт було оглянутись, кинути останній прощальний погляд на Европу.

Машини увійшли в центр „европейського" міста. Тут болото було ще глибше й чорніше. На головній вулиці зав'язла, занурившися в грязюку, машина з фрикційними муфтами. Королі вилізли, навантажені клунками, і подалися бродом по завулках цієї чорної Венеції.

Чорні хибарки, покриті, немов толем, чорним тесом, похмуро дивилися на вулицю. Над вікнами де - не - де ще збереглися різані налички, колись, мабуть, фарбовані, тепер укриті кипоттю. Чорно - сірі кури зійшли на ганок.

Машина вийшла до мосту. У глиняній халабуді була крамниця Головспирту, перед нею вичавлене в багні коло, і в цім колі топтавсь незаконний базарчик. Хтось тримав за хвіст померлого осетра, киргиз - казачка в чорних штанях і з білою простинею на голові держала на долоні два замуслені шматки цукру, торгівля ця дихала на ладан, покупця не було, покупець юрбився далі — коло великого магазину Рибтресту. Нарешті власник осетра продав його і, зітхнувши полегшено, подавсь у Головспирт.

Машина стояла носом до Урала, парусове шатро над нею було відкрите ззаду, і в дузі шатра майже все було видно козаче містечко, чорне як монах на вмерті. Стало навіть трохи сумно за людей, що тут живуть, та от Кабір став повертати машину, і в рамі шатра з'явився Урал і азіатський город за Уралом.

Він був немов тонка хмара після грози. Білі, блакитні, рожеві, зелені, як аквамарин, доми не сиділи важко в березі як пінгвіни, а леліли й вилися легкими клубками над талим снігом узбережжя. Великі літери, ніби писані проекційним ліхтарем на пелюстках хмари, ішли понад рікою, здавалося, вони були матеріальніші, ніж самі прозорі фронтони. Оддалік напівкруглим порталом виходив на ріку світлосірий театр, ліворуч углибу, як тьмавий кристал, стримів дім геології, за ним труби заводів, і все це в тонкому чорному мережеві молодих дерев.

Машина, перейшовши Урал, увійшла в ясний город. Цей город нафти здавався ще більший поруч із чорною козачою станицею. На великій будівлі тресту сталева модель нафтової башти виходила в небо, мов шпиль готичної дзвіниці, поспіль скляна їдальня ховалася в садках, дім техніки, стрункий, як таїтянська тераса, стояв над Уралом.

Все це було з очерету, немов на сандвічевих островах, молоде, свіже, все воно пахло тирсою, ще було оточене барилами техснаба, все це виросло в мертвому, солонцюватому степу за три роки. І все ж таки це був цілий новий город. Як у нотний папір, він був вписаний у паралельні лінійки телефонних, телеграфних, енергетичних кабелів. У великому будинку тресту спід неважної, нерясної фарби ще проглядали прожилки сосни на підлогах, лутках та дверях, все це було новим-нове, але як там було, ясно і просторо, сонце суцільними смугами падало на підлогу! У кабінеті, поруч із секретаріатом, запальний рудий хлопець, гасаючи по кімнаті, спалахуючи в сонячних рушниках, осиплим голосом доводив, що в плані домів відпочинку забули пральню. Домігшися пральні, він раптом спинився, передихнув і люто напавсь на стояни в їдальні дома відпочинку, це некультурність, це зневага до робочих, цей інженер уважає, що робітник усе з'їсть, з'їсть сидячи між кабацькими стоянами.

Він ізнову спинився, остаточно осиплий, він зняв пенсне, щось пригадуючи. Тільки тепер, коли він стояв непорушно, стало видно, що йому не вісімнадцять років, а над сорок.

III

Сади на солонцях. Леонтій Терліфай, агроном, продає швацькі машини. Агрономові запропоновано сотворити чудо. Чудо здійснюється. Директор Нафтозбуту. Ще один директор Нафтозбуту.

Цей кучерявий хлопець вигадав нове, ясне місто на азіатському березі до найменших дрібниць — у мертвому степу він побудував це місто, поспішаючи, закипаючи, зазираючи в усі труби, колупаючи пальцем неважну фарбу, винаходячи, конструюючи на місці те, чого не можна було негайно привезти, навчаючи колишніх кочовників і рибалок скидати калоші на вході до театру.

Він же захотів насадити сади там, де ще ніколи не росла й трава,— на гіркосолоній землі. Він негайно знайшов потрібну людину. Старий чех Леонтій Терліфай, лихою долею закинутий в Астрахань садівник, під час імперіалістичної війни мусив був тікати до Гур'єва. Царська поліція лагодилася зашити його в концентраційний табір як австрійського підданця. У Гур'єві ніщо не росло, і Терліфай служив за агента на продажі швацьких машин. За радянської влади він, правда, зробився агрономом уземвідділу, але на весь повіт (убільшки з пів-Франції) значилося чотириста десятин посіву, і Терліфай сох і сумував, як дерево в солоному степу.

Кучерявий викликав його до себе. То був нічим не одмітний, довгий садівник, блідозелений на лиці, су-

тулий чех, трохи лепетливий, трохи незадоволений з російської некультурності, трохи здивований, нащо його покликано.

Він ще дужче здивувався, коли розмова зайшла не про дерева та трави, а про людей: про слюсарів, механіків, бурильників, інженерів, лікарів і про дітей, найбільше про дітей. Слюсарям, механікам, бурильникам, інженерам, лікарям потрібні були яблука, вишні, сливи, нарешті просто дерева, зелене гілля, листя, багато листя, тінь під деревами.

— Але на солонцях не росте навіть трава,— сказав Терліфай.— Проте треба, щоб росли дерева,— сказав кучерявий; цього хоче, прохає, вимагає партія більшовиків для робочих, для інженерів, для дітей. Терліфай хотів би того ж самого, що й партія більшовиків, але ж ніде в цілому світі ніколи не було нічого подібного!

Аж от він почав щось добирати в цій чудній розмові. Нічого подібного не було саме тому, що нікому було рішитися на це і боротися за своє рішення. Він так само добрав, що він сам, зігнутий і скоцюрблений, не здужає рішити й боротись, він увійшов у партію і зробив те, чого зроду не було на землі. Весь ясний город тепер у садках, а там, куди він буде розростатись, насаджено величезний фруктовий парк. Терліфай випростався і став посміхатись.

Коли ж він увіходить у парк, він іде зовсім прямий, тоді видно, що в нього широкі плечі, він куди вищий від своїх сажанок,— це карликові деревця — вони швидше дадуть плід. Він обходить уранці весь парк,

його довженна тінь, немов годинникова стрілка, суне по світлій землі серед дерев, і кожне дерево — цифра.

Тепер, коли він не сам, він вважає, що — можливе все. Він почуває, що він рідня Мічуріну. Попереду партію для нього втіляв кучерявий хлопець — він був першим другом і вчителем старому чехові. Але згодом дідок почав розуміти, що й кучерявий хлопець не самітний, що і його любить і навчає та сама майже таємнича сила, та сама могуча мисль, для якої нема неможливого на землі.

Він зненацька відчув цю саму силу мислі в веселому сухітному ливареві Гладенкові, в тихому щербатому, ніби виколупаному з м'якого дерева, столярові Боряєві, а надто в блідому юнакові в чорних окулярах, спокійному, точному й ласкавому, як улюблена книга.

Леонтій Терліфай мало знав про Жукова. Коли він з'явився, він був майже непомітний, та коли він на час виїздив, всім раптом ставало важче працювати. Терліфай добре пам'ятав тільки історію про те, як Жуков був директором Нафтозбуту в Астрахані.

Попередній директор Нафтозбуту, учений, нервовий, старий спеціаліст, заплутавсь у труднощах, діла були погані, пасив був неймовірний, із що-кожним днем справа гіршала. Він працював заспіль через день і ніч, борсався, не відходив від телефона, і щогодини йому ставало чимраз важче. Нарешті він дізнавсь, що його мають усувати з роботи. Він був чесний радянський інженер, коли він дізнавсь про це, він мало не захворів нервами всерйоз — кидати роботу в момент кризи — цього він не міг перенести.

Він вийшов з кабінету, побачив звичний шерег відвідувачів і прикро попрохав вибачити йому. Сьогодні він не може говорити ні з ким, йому треба спромогтись на зверхлюдське зусилля, щоб востаннє перед відходом якось налагодити справи.

Відвідувачі підвелися мовчки і почали виходити. Але один незнайомий чоловік, що сидів у найдальшому кутку, все ж таки підійшов до директора.

— Ви чули, товаришу? — сказав директор.— Я зараз не можу, спробуйте зрозуміти це, я не можу!

Незнайомий товариш мовчки підождав, поки всі повиходили з кімнати. Далі він присунув директорові стільця і сів сам.

— Познайоммося,— сказав він.— Я — Жуков!

— А! — закричав директор.— Ви приїхали приймати справи. Ну що ж, приймайте, приймайте. Я піду, я піду. Все ваше. Я прохав ще тиждень відстрочки, я не міг покинути справу в такому стані, але коли так — прошу вас, приймайте! Я тепер непотрібний, мене викидають, як ганчірку, все ваше. Що ж ви сидите? Приймайте, ради бога швидше, приймайте!

Жуков ніяково посміхався.

— Я вас не розумію, Петре Антоновичу,—сказав він.— Я не маю доручення приймати від вас справи. Я приїхав допомагати вам. Давайте спробуймо вдвох.

Жуков працював з Петром Антоновичем коло трьох тижнів. Вони вдвох розпутляли всі вузли, зрівняли баланс, сплатили борги, Петро Антонович розцвів, як красоля. Через три тижні він зайшов до Жукова, обійняв його за плечі.

— От що, голубе,— сказав він.— Ви врятували мене. Та що врятували! Завдяки вам я зрозумів сам себе: я старий, нервовий, я не можу бути адміністратором. Я хочу на виробництво. Я вчора послав заяву, щоб мене перевели на буріння. Я іду спокійний, ви тут більше підходите, ніж я. Я прохатиму, щоб на директора призначили вас.

Жуков потиснув йому руку.

— Тільки от про це не говоріть, Петре Антоновичу,— сказав він.— Це вже зайве. Дуже прошу вас. Може вийти незручність!

Директор виїхав. Тільки в Баку він дізнався, що наказ про його звільнення й призначення Жукова на директора існував уже три тижні.

IV

Дорога, взята в дошки, город з очерету. Механік Гуляєв примушений винаходити. Двоповерхові будинки з очерету. Великі червоні помідори.

Постановили, — сказав кучерявий, — стояни зламати, спроектувати інше перекриття, збудувати справжню культурну їдальню.

Він швидко поклав пенсне у футляр, закрив футляр, поклав у кишеню, вийшов і сів у трандулета.

Трандулет поволі переважував через багнисті коломиї, треба було знову мостити, все провалювалося, розлазилося на цих легких грунтах, дорога була взята

в дорогоцінні дерев'яні дошки й все ж таки осідала, треба було мостити, але як мостити, чим мостити?

Так, місто він побудував. Двісті корпусів і декілька заводів виросли за три-чотири роки. Тоді це теж здавалося неможливим — як виросте місто там, де не росте трава? Єдиний будівельний матеріал був — очерет на каспійському примор'ї. На місці майбутнього міста було порожньо. Ріс полин без кінця і краю.

З центру приїхав інженер і обіцяв побудувати прес для очерету. Прес робився півроку. Треба було працювати, а степ стояв голий, непереможний, як звіку.

За півроку прес усе ж таки не був готовий. Довелося виписати вісім вагонів готового комишиту. Їх уже замовлено, коли з'явився на кін механік Гуляєв. Він, власне, мусив будувати механічні майстерні, але це теж було покищо неможливо, ніде було жити робітникам.

— Якове Васильовичу!— сказав Гуляєв.— Я чув, ви виписали вісім вагонів комишиту?

— Ну, виписав. А тобі що?— Пенсне зникло в футлярі, На Гуляєва дивились знайомі пронизливі очі, від яких він уже втік раз в Азербайджані і от тепер знову стрівся з ними. Гуляєв був чоловік дещо вайлуватий, дещо непоспішливий, дещо комфортабельний, дещо навіть загребущий: „не дасть він мені жити",— сказав він собі тоді,— і втік на Ембу — місце було рахманне і затишне. Та далі тікати вже не випадало, щоб сказати правду, й нікуди було.

— Так от що!— сказав Гуляєв.— Одмовтесь від тих вагонів. Я спробую побудувати прес!

— Як?— спитав той страшним голосом. Світлосірі очі ще гостріше вп'ялися в Гуляєва, тільки тепер вони явно сміялись, стрибали, танцювали, Гуляєв наладивсь був ображатись, але це якось не вийшло.

— Що — як? — перепитав він, уперше в житті наважившись передражнити,— кажу, анулюйте замовлення!

Гуляєв побудував один прес, потім другий, кращий, потім третій, майже зовсім механізований. Продуктивність третього преса була коло трьохсот тисяч квадратних метрів на рік. Це була ціла фабрика, хоч на ній працювало всього три душі. На старих пресах робітники, рискуючи покалічити пальці, в'язали очерет дротяними гачками, як баба в'яже сніп. Гуляєвський прес сам робить гачки, сам в'яже, сам одрізає дріт. З Ленінграда приїхала комісія вже не навчати Гуляєва, а вивчати досвід Емби. Самоук Гуляєв на той час був уже головним інженером великого механічного заводу, що виріс тут спід землі. В 1933 році Госстройиздат випустив книжку про комишит. Книжка ця, правда, написана не руською мовою, а звичним науково-канцелярським жаргоном. Там сказано, що гуляєвський станок „з'являється величезним кроком вперед, що вносить майже переворот у цій ділянці..." і т. д. Спід приказного суржика автора книжки проглядає справжня стримана радість, він дав на обкладинці фото великого будинку Ембанафти з гуляєвського комишиту, а в тексті — фото станка. Поруч стоїть сам Гуляєв, під вусами почувається усмішка.

Все це згадав той, що їхав на таратайці. Проте можливо, що він думав на цей раз про здоровенні чер-

вові помідори. Вони сей рік дали урожай. З півгектара Терліфай зібрав двадцять дві тонни помідорів. Добірні, дуже соковиті помідори! Такий помідор перед обідом міг прикрасити найнервовіше життя.

„Эх, жизнь! Как в сказке!“ — сказав він і вистрибнув з трандулета в грязюку. Сам він жив на гур'євській стороні.

V

Багняна емульсія. Багно до пиття. Десять тисяч солоних озер. Гори під землею. Плинна сіль. Ще одна функція маятника. Курний туман. Куди може привести слід автомашини. Рукопис, знайдений у пляшці.

Гур'євське багно зовсім не подібне до тієї пустякової грязючки, по якій тюпали восени і весною жителі старої Росії. Калюж майже немає. Легкий жовтий глей, зачернений сажею, емульсується з водою у рідке місиво, яке розлазиться під ногою, як кофейний крем під пальцем, яке повільно і неухильно, як шевська смола, заповнює блискучі сковзкі сліди від ніг та коліс.

Ніякі калоші, навіть підперезані шворкою або стягнуті спеціальним ременем, нічого не допомагають. Удень тут ходять у болотних чоботях, підсмикнутих на ремінцях, а вночі взагалі сидять дома. Увійшовши

в сінці, гур'євець скидає чоботи, обгорнувши їх ганчіркою, і тюпає в кімнату у шкарпетках.

Та ще недавно, до революції, оце саме багно було сподіванкою і порятунком для киргиз-казаків, що виїздили кочувати. Уральське козацтво не підпускало їх до ріки. Це було дуже погане багно, але розкішна солодка вода. Вона умудряється де-не-де збиратись у невеликі ямки на солоній землі, цю воду пили люди, а головне верблюди.

Де-не-де в уже опрісненому грунті можна викопати криницю, в ній буде збиратись прісна вода, але за рік-два і вона візьметься сіллю, тоді треба копати нову криницю.

Снігова вода на кілька днів оживлює мертву пустиню, виростає свіжий полин, його їдять верблюди. Нічого, що ця вода є багно, її беруть відрами і чекають — одстоїться. Потому обережно п'ють згори, решту п'ють верблюди.

Тим часом увесь степ рясно вкритий величезними озерами, що всихають тільки в кінці літа. Та це „сори“ — солоні озера. В цій воді двадцять процентів солі, вона тяжка, вона абсолютно мертва. Не лише риба й водорості, навіть невибагливі протозої не можуть жити в цій воді, це Каспій, відступаючи, залишив по собі пам'ятку, грізнішу, ніж бурхливе море.

Ці озера непрохідимі. Їх доводиться об'їжджати за десятки кілометрів, по них не можна плавати човном, для цього вони занадто мілкі, а висохши, багато з них стають зибучою трясовиною. Вони заповнюють усі низини, займають усі місця, де могла б зібратись прісна

снігова вода: дорогоцінне питво стікає в ці солоні кладовища. Дикі качки, що випадком сіли у такому озері, не можуть підхопитись і гинуть: їх беруть орли або казакські хлоп'ята ловлять руками.

Їх дуже багато, оцих сорів. Їх десятки тисяч. Їх подекуди більше, ніж землі в степу, хоч це і не показано на карті. І все ж таки ця убійча сіль покликала нове життя у каспійську пустиню.

Під каспійськими покладами на різній глибині, на сотню і більше метрів, лежать колосальні поховані соляні куполи. Деякі з них мають по десятку кілометрів удовжки, а височінь їх майже не можна зміряти: є куполи, що заходять углиб на три кілометри — ціле кавказьке гірське пасмо під землею.

Цю сіль теж зоставило по собі стародавнє море. Там, де було мілко, поробилися сухі солонці, на колишніх глибинах стали мілкі лагуни, в них кишіло життя, згнило і зробилося нафтою, перешарувалося солоними покладами.

Але ті поклади могли бути нехай в четверть метра угрубшки.

З чого ж узялися високі соляні гори? З чого ж відомо, що під землею соляні гори?

В кабінеті у довгоносого гравіметра Епамінонда висить велика, на всю стіну, карта трьох сотень соляних куполів. Через увесь степ перейшли люди з маятником. Гойдаючись над тяжкими породами, маятник ухилявся більше, гойдаючись над легкою пластичною сіллю, він ухилявся менше, і Епамінонд накреслив контури куполів.

Коли підіймалися уральські гори, конвульсія зморщок, ущухаючи, добігла до моря. Знизу і збоків на сіль давили дебеліші породи і вичавили пластичну, як віск, сіль у дуплини під стріху зморщок. Так тонкі прошарки солі стеклись, спливлися в високі куполи, підіймаючи з собою ще легшу нафту, вони вдушили її в околишні піски, просочивши їх нафтою, як каша просочується молоком. Над куполами, по схилах, під ними піски насичені нафтою.

Довгоносий Епамінонд вісім років робив цю карту. Його батько й брати давно умерли від туберкульозу. Але він вісім років їде верхи і автомашиною у цім степу, шукаючи соляних куполів. За ним ідуть шукачі нафти.

Восени і весною зовсім не можна проїхати до нафти. Літом же всихають дороги на горбах поміж незчисленними сорами, і по них сунуть коні, люди, трактори, автомашини.

Але вони не бачать одне одного. Пухка земля, в степу стримувана корінням рідкого горілого полину, на дорогах розлітається в кур і суне густою жовтою хмарою, ряснішою, ніж лондонський туман. Зсередини вулиці не видно домів Доссора. Їзда стає небезпечніша, ніж уночі. З тяжким гуркотом пролітають мимо машини Нафтопроводу, навантажені трубами, на поворотах машини можуть розбити на друзки стрічну таратайку, труби гудуть, на трубах сидять королі.

У такий курний туман дуже легко збитись з дороги, проминути селище, потрапити в „сор". Якийсь директор промислу, блукаючи в куряві в двох кіло-

метрах від свого присілку, поїхав старим слідом автомашини і з розгону у кочив у саму середину великого сора. Машина зав'язла, директор із шофером вийшли, збираючись брести на берег. Перейшовши кілька кроків, вони побачили пляшку, яка по пояс зайшла в трясовину. У пляшці була згорнена дудочкою цидулка:

— Я тут сидів, будете сидіти й ви!

VI

Капіталістична техніка. Тарантаси на рельсах. Довбальний спосіб. Нафта в шапці. Похмурий оптиміст. Ще одна здійснена фантазія. Прізвище кучерявого. Як він виріс. Борода театрального сторожа. Кочові башти. Директор наварює долото. Сон у машині.

Це трапилося недалеко Доссора у ста кілометрах на північний схід від Гур'єва. Доссор — це було єдине місце, де капіталісти знайшли і добували нафту. Нобель побудував три цегляні бараки для техніків, робітники жили в шатрах і в ямах. Ями ж були резервуарами для води. Не було ні водогону, ні залізниці з Урала. Узимку в ями навалювали сніг, закидали очеретом і все літо пили багно, що устоювалося в ямах. В убогому мазаному сараї стояв невеликий

дизель. З декількох куцих дерев'яних триногів ішло довбання. Цей спосіб (інакше „ударне буріння") вартий того, щоб про нього розповісти, адже колись і довбання було новим способом добувати нафту.

Нові речі часто - густо ніби силкуються підробитись під старі, звичні форми. Середньовічні зброярі намагалися зробити рушницю схожою на дракона, а приклад її був — той самий дубець, яким можна було провалити череп ворогові.

Перший пасажирський поїзд був просто низкою тарантасів, поставлених на рейки. Перші автомобілі теж робилися як тачанка: „зайвий" мотор сором'язливо ховався десь під козлами.

Колись можна було докопатись до нафти простою лопатою — довбальне буріння не пішло далі за думку про лопату.

До лопати був приладнаний пристрій, що трохи нагадував грабаря з лопатою. Ідея була в тому, щоб із деякої височини ударяти лопатою в грунт. Щоб діра була рівна, робітники при кожному ударі повертали лопату, приклепану до штанги.

На цій каторжній роботі стояло чотири душі, заступаючи по двоє по черзі. П'ятий — „ключник", стоячи на тормозі, з найвищим напруженням сил та уваги керував роботою — на хвилину давав від 20 до 50 ударів.

Від ударів швидко розхитувався станок, розгойдувалось риштовання, усе ходило ходором, люди ризикували життям кожну хвилину. Таким способом можна було продовбати 800 метрів за півтора - два роки.

(Тепер 800 метрів на Ембі зчаста проходять за півтора місяці). З десятьох скважин, продовбаних „ударним“ способом, вісім бувало негодящих — вода залила скважину, обводнювались нафтові шари.

Чудесний сучасний коловоротний станок винайдений в Америці в 1911 році, але в Росії мало вживався. На Ембі коловоротне буріння остаточно заведено скрізь кілька років тому.

Коли кучерявий з'явився на Ембі, нафту добували сливе тільки в Доссорі, де її добував ще Нобель. Добудовувалась вузькоколійна залізниця від Гур'єва до Доссора. Бурили слабо. Шукали нафту тільки в „шапці“ соляних куполів. Коли там нафти не було, об'являлося, що все родовище „сухе“.

Поклади різних епох існування землі лежать одне на одному шарами. Ці шари не лежать рівно, а дещо схилені то вниз, то вгору. Соляний купол, випираючи до поверхні, випинає ці шари стріхою над собою. Подекуди сіль навіть розриває ці шари, тоді говориться, що сіль „протнула“ поклади.

От тоді й глибоколежні шари, буває, опиняються близько до поверхні. Найближче вони будуть звичайно в самій шапці купола, там бувають і виходи нафти на поверхню. Побачивши на землі нафту, капіталісти бралися бурити, а головне — продавати акції на нове „родовище“. На Доссорі вони таким чином знайшли нафту. Але вони не знайшли її на Искине, на Макаті і в багатьох інших місцях, хоча нафта і там була на поверхні. Тут її, може, й забагато бувало зверху, вона встигла вся вийти і вивітритися. Про те,

що нафта може бути в піднятих шарах по боках купола, капіталісти не знали, втім вони, мабуть, і гадки не мали, що бурять над соляним куполом.

Все змінилося, коли на Ембі з'явився геолог Пермяков — людина не зовсім звичайна. Син рахівника, він довго був робочим бурильником, на його тонких руках шкіра зашкарубла навік. У нього добірна, бистра, математична голова, він живе мислю, не думаючи він не міг би прожити й дня.

Він — холодний фантаст, похмурий оптиміст, злий мрійник. У ньому немає ні краплі широкоголосої добродушності, властивої звичайним фантазерам. Він злий і точний у своїх фантазіях. Плохий і боязкий на вигляд, у науковому спорі він — страшний боєць.

Геологи, що зосталися на Ембі у спадщину від старих часів, волею чи неволею довбали й свердлили дірки тільки над шапкою соляних куполів. Пермяков доводив, що треба шукати нафту на крутих спадах куполів — бокову, „контактову“ нафту. З нього сміялися, кепкували з нового слівця „контактовий“ і довбали й свердлили сухі дірки, як і раніше. Але Пермяков, раз захопившись фантасмою бокової нафти, боровся за неї люто і добився свого. Знайдено бокову нафту на Искине, Макаті і Байчунасі. Зроблено гравіметричну розвідку і окреслено контури ембенських куполів. Перед цим гравітація танцювала тільки над шапкою купола, покололи її дірками так, що ніде було свердлити нову скважину, але так і не було ані нафти, ані контурів купола. Отак було на Сагизі.

„Стіл“ купола тут біля 30 кілометрів удовжки, а колупали тільки на площі в один кілометр.

До Пермякова ставилися так, як до всіх новаторів. Коли поставлена бурова давала нафту, це пояснюли як випадок. Коли скважина була суха, вважали за доведене, що контактова нафта є легенда і фантазія. Взагалі, мовляв, на Ембі нафти було мало, і її всю викачали капіталісти, вони, либонь, не дурніші були за нас!

Але радянські академіки підтримали Пермякова, і нафту знайдено. Проте невідомо, як Пермяков був би добився свого, щоб не кучерявий.

Коли кучерявий з'явився на Ембу, управління було в Москві, а майстерня та інженери сиділи в Доссорі, адже це було єдине нафтове місце.

Кучерявий почав з того, що переніс управління трестом у Гур'єв. Це була така ж рисковита ідея, як і все, що робив він. Інженери не схотіли їхати в пустиню. Ніде було жити робітникам. На місці кваліфікованого робітництва не було зовсім, і взагалі майже не було робочої сили.

І от кучерявий з допомогою Жукова, Пермякова і місцевої парторганізації взявся реалізувати свою ідею. Робітники робилися техніками, техніки — інженерами, кочовники — кваліфікованими робітниками. Найбільш таланозитих посилали учитись. Він сам учив на ходу тих, кого не можна було послати на учобу.

Він побудував нове місто з очерету. Почали приїздити інженери, геологи і геодезисти. Вони, дивуючись, находили, що робота спориться, декому з них

довелося ставати вже під команду учнів кучерявого. Киргиз-казаки уперше за весь час існування земної кулі поробилися бурильниками, буровими майстрами, техніками, інженерами, геологами, лікарями, бухгалтерами, слюсарями, токарями, монтерами. Сімдесят процентів промислового пролетаріату на Ембі — вікові кочовники-казаки, а перед приїздом кучерявого їх було сім процентів.

Кучерявий сам вивчив геологію, більше того — він вивчив своїх геологів, але час уже сказати кілька слів про кучерявого.

Його прізвище Лаврентьєв. Колись він звався куди простіше: „Яшка“. Його батько був вантажником, а сам він по професії мастильник при машині. Як він з мастильника, з помічника слюсаря зробився переможцем всілякої пустині, піскової, кочової, пошехонської, безкультурної, на півсотні років одкинутої від бігу нового життя? Він став членом партії більшовиків ще в тисяча дев'ятсот сьомому році.

Лаврентьєв — велике ім'я на Ембі. Немає жодного гвинтика на виробництві, жодного куточка в домах, жодного чоловіка на Ембі, що не нагадував би про Лаврентьєва. Але він не сам досяг того. З тисяча дев'ятсот сьомого року він не сам. Він працював у підпільних гуртках, йому давали книги, його любили й підтримували бакінські більшовики, ті вірні й скромні люди, чиї імена тепер відомі по найглухіших закутках усієї землі. Щоб не вони, він не був би Лаврентьєвим. Як і зараз, він міг би співати пісню про Ваньку-ключника, злого розлучника, та й по тому. Велика

ненависть і велика любов Кучерявого Яші зосталися б недоспівані.

Він уславився вже за часів своєї роботи на промислі Ільїча в Баку, та тільки семирічна війна проти пустині маленького загону більшовиків зробила його тим, що він є тепер.

Після семирічної війни у вісімнадцятому столітті велика частина невеликої країни знелюдніла, зробилася пусткою, кріпаки-солдати загинули в війні. Після семирічної війни в прикаспійському степу невелику частину великої пустині назавжди завойовано для людей.

Ці люди, в більшості своїй кочовники-казаки, самі не могли звоювати пустиню, вони підкорялись їй, треба було попереду завоювати їхню середньовічну психіку.

Це зробив Лаврентьєв. Він був напочатку як стратег із штабом, але без армії. Він набирав, навчав свою армію на ходу, під час походу в пустині.

Він втручається в усе, забігши закурений, стомлений у бурову, він зараз же сам хапається за штуцерний кран фонтанного апарата.

І цей штуцерний кран — справа його рук, зроблений по його рисунках, цю ідею він вивіз з Америки.

У його феноменальній пам'яті, здається, зберігаються всі глибини всіх бурових, усі характеристики неокомських, аптських, альбських сеноманських і сенон-туронських верств, просвердлених на кожній буровій, поряд з тим фактом, що в такому то робітничому комунальникові попсувався водопровід, і з тим, що в театрального швейцара одросла борода, яку треба зголити, щоб не лякав глядачів.

Нестійким людям здається, що він не терпить заперечень, аж от м'який, тихий, рахманний інженер по експлуатації Кокушкін не піддається, вислухує досить неприємні речі, а далі рівним голосом уп'яте повторює, що газ з нуль два вигідніше одвести на таку то свердловину, щоб там побільшити тиснення, Лаврентьєв схоплюється, очі його вергнуть блискавки і от він погоджується.

Замість розбирати вишки, він „кочує" їх на нове місце.

Американці розбирають сталеві вишки й збирають їх на новім місці. Але цей американський метод для Лаврентьєва недосить американський.

Розбирати й збирати сталеву башту — історія довгенька.

Лаврентьєв підрахував, що він виграє чотири дні на кожній башті, і цього для нього було досить.

Під башту в сорок метрів увишки підладжуються полозки. У башту запрягаються трактори, верблюди, коні — всі тяглові засоби промисла. Вона суне степом як триніг марсіаніна. Це нові кочовники в стародавньому степу.

Так дивовижним способом степ, переставши бути кочовим, знову стає кочовим, тільки й це слово поряд з тисячею інших набуває в нас нового значення, нечуваного на старій землі.

Але, звичайно, куди більше дивних речей, ніж сам Лаврентьєв, зробили знайдені й зроблені ним люди,

і все ж таки він втручається в усе, все пробує, і раптом зауваживши, що шкалу крана на фонтанному пристрої поставлено догори ногами, пише телефонограму, несе її, переступаючи ногами через незчисленні труби газо-нафто-водо-проводу, і, зненацька спинившись, береться вираховувати раціональніший розполіг труб.

Він запровадив скрізь коловоротне буріння, навчив наварювати долота победитом і вакаром, сам недосвідчений у наварці, поспішаючи, обпікаючись, порався коло наварки, він знав, що завтра наварку зроблять краще, чистіше його ж робітники, але чекати до завтра він не має сили.

Коли в Искине пускають скважину або цементують десь за двісти шістдесят кілометрів у Кос Чагилі, він не може всидіти в своєму ойл сіті і появляється там, щоб бути при пускові. Це добре, але він виходить з бурової весь у цементі чи в нафті, замість спати влаштовується виробничу нараду, і він пробує виспатись у машині, але спати не можна, машина двигтить, дзвенить, підстрибує вгору, стукає об горби, і він, добувши олівця, нетерпляче підраховує, за скільки днів буде готовий нафтопровід до Кос Чагила.

На Кос Чагилі багато нафти, і вся вона на засувках. Везти її ніяк.

Кос Чагил — це улюблена дитина Лаврентьєва, він почав існувати при ньому. До того часу існували тільки величезні сори потойбіч незчисленних барханів чудесної ріки Емби.

VII

Червона Голова. Зустріч ворогів серед пустині. Як фаланга ловить мух. Дочка Франція. Їзда без ліхтарів. Город на острові. Їзда по дну ріки. Шофери колихають босими ногами в прохолодній воді.

Одного прекрасного дня до польового геолога Аврова приїхав на доброїздному коні старий дід і зажадав, щоб його справили до директора тресту. Це був Бишим Кизил Бас (Червона Голова), але він був уже сивий, як вовк, довга, широка, рясна борода показувала, що він був дуже старий віком — у казаків борода росте дуже помалу й потроху.

Польовий геолог Авров сидів на ящику серед кибитки. На другому ящику перед ним лежали розрізи свердловин, він вивчав їх, міркуючи, в якому напрямі ідуть угору крейдяні нашарування.

Геолог Авров — колишній ворог геолога Пермякова. Присадкуватий, кремезний сибіряк, він насуплював низькі чорні брови, схиляючись над рисунками. Син професіонального мисливця, сам злий мисливець, він почав вивчати геологію, вештаючись, блукаючи в середньоазіатських горах. Заблукавши в проваллі, він десь на третій день знаходив дорогу додому, стежачи за кривулями стародавніх прошарків, вивчаючи зерно й колір скал, що вилазили спід землі. Далі він учився в Ленінграді і працював вантажником на вокзалі. Вугільною брилою йому одтяло великий палець лівої

руки — той куций недорубок пальця тепер лежав на рисунку, правою рукою він механічно одганяв з потилиці мух.

У спорі з Пермяковим він обстоював погляди старих геологів, Пермякова він тоді уважав за легковажного верхоума.

Якось вони їхали удвох на легковій машині, мовчки, дивлячись різно у праве і в ліве вікно. Путь була довга; оком геолога оцінюючи грунтові підняття удовж дороги, вони достеменно забули один про одного.

Засичала задня шина, випускаючи повітря, машина спинилась, Авров і Пермяков водночас вистрибнули на різні двері, щоб підійти до аварійної шини. Вони зійшлися за автомашиною, і раптом Авров побачив Пермякова, а Пермяков побачив Аврова. На обличчі Аврова зайшов стриманий подив, він зовсім забув, що їхав в одній машині з ворогом, він був уражений, як громом, цією несподіваною зустріччю в пустині. Такий самий подив він побачив на обличчі Пермякова. Вони офіціально привіталися і потім, як по команді, повернулися назад, шукаючи очима машину суперника. Авров дивився, де машина Пермякова, Пермяков не міг добрати, де ділась машина Аврова.

Вони обоє враз утямили, що їхали вкупі, на одній машині, що сиділи поруч. Перший посміхнувся Пермяков, вони підійшли один до одного, міцно стиснули руки, почався дружній, спокійний спір.

Червона Голова увійшов у кибитку, Авров не почув його ходи. Червона Голова тихо засміявся і хотів був ляснути геолога по плечу — геолог знав і любив ка-

закську мову, його знали й любили казаки, та раптом старий забачив німу сцену, що відбувалася на плечі геолога.

Права рука механічно відганяла мух від потилиці, вони сідали перепочити на плечі і тут на них чигала здоровенна фаланга. Упіймавши муху, вона похапцем жувала її тут же на плечі і націлялась на нову.

Червона Голова з цікавістю дивився на цю сцену. Нарешті, на третій мусі йому набридло чекати, і він забалакав до Аврова. Авров давно знав Бишим Кизил Баса.

Колись раніше Кизил Бас був великий джигіт, тобто по прикаспійській уяві перший чоловік, щоб украсти коня. Для нього було пусте діло перелетіти десь за тисячу кілометрів під Оренбург чи забитись у Туркменію і провести звідти десяток добрих коней.

Але Червона Голова не вмів берегти добро, роздавав і прогулював накрадене і через усе життя вікував злиднем. Рідня його з того самого клану вправилися забагатіти за його горбом і навчились кепкувати з Червоної Голови, що ходив у подертому бешметі і щовесни голодував.

Глум дійняв джигіта і він вирішив забагатіти. Скоро в нього було вже щось із сотня баранів і джиїрма (двадцять — добрий калим) коней та верблюдів. Джиїрму він віддав за молоду жінку, і вона породила йому дочку — чотирнадцяте дитя Бишим Кизил Баса.

„Яка найбагатша країна в світі?“ — питавсь Кизил Бас і хтось сказав йому, що найбагатша країна — то Франція. Тепер він сам був багатий, він назвав свою дочку „Францією“ і утяв для всього клана такий бенкет,

що після нього знов залишився в подертому бешметі. Знову він голодував кожну весну, аж от прийшли радянські люди, і Кизил Бас навчився їсти хліб весною. Він знав степ, як чисте обличчя своєї жінки, показував радянським людям шляхи, місця, де можна копати криницю на солодку воду і старі землянки, щоб ночувати. Дізнавшись, що радянським людям потрібна нафта, він засідлав коня, з'їздив на Кос Чагильські дюни і привіз звідти шматки киру — застиглої в піску, вивітреної нафти. Геолог Авров накреслив геологічну карту, і Лаврентьєв вирішив бурити на промислову нафту.

Так починається історія Кос Чагила і от на сцену виходить завтранспортом. Одне діло завідувати транспортом денебудь на твердому заасфальтованому місці, але зовсім інша справа транспорт у прикаспійському степу. Тут звичайна людина ні до чого, потрібний орел!

На завідувача транспортом і був обраний моряк і командир полку Костя Селезньов, саме на тій підставі, що „нема такого місця, де Костя не проїде!“ Середньої статури, із квадратними плечима, білявий блакитноокий Костя чоловік не багатомовний. Його повільний бас знають головне в двох словах: „Заводь!“ (тобто машину) і „Чепуха!“ (тобто всякі перешкоди в дорозі). Розповідають, що в одній подорожі по степу, де брало участь технічне керівництво, забули взяти хліб, це з'ясувалося тільки коли заночували. На машині були попсовані ліхтарі. Костя вийшов у двір.

— Заводь! — мовив він до шофера інфернальним басом.

— Як заводить, Костянтине Петровичу! Як поїдем без фар?

— Заводь!

— Як хочете, Костянтине Петровичу, й я без дороги не поїду. Машину зломиш.

— Чепуха!

— Костянтине Петровичу, я доложу директору!

— Заводь! Тоді доложиш!

Костя сам сів до стерна. Машина загула, і Костя виїхав у беззоряну, безмісячну ніч. Техдиректор, гадавши, що це жарти, вибіг на двір, але було вже пізно. У відповідь на свій вигук він почув тільки гудіння мотора і ще якийсь звук, трохи нижчий за туркіт машини, приблизно подібний до слова „чепуха“.

Костя приїхав до Гур'єва цілісінький, на непошкодженій машині. Тільки назад він віз хліб уже на іншій машині — з фарами.

На той час Авров уже закінчив картирувальну роботу. Навіть малесенькі розвідні станочки перевезено туди з неймовірними труднощами. Але тепер треба було бурити глибоко.

Була весна 1931 року. Ріка Емба заступала путь до Кос Чагила. Літом вона не існує, але весною розливається рукавами на весь степ. Сей рік після глибокого снігу була нечувана повідь. Але треба було перевезти станки для глибокого буріння, інакше цілий рік міг пропасти для Кос Чагила.

Лаврентьєв скликав нараду, хоча, власне, не було про віщо радитись, на Ембі флоту не було.

— Товариші! — сказав він. — Треба везти станки на

Кос Чагил. І то зараз! Але як зробити — не знаю. По воді, думаю, і Костя не проїде. Так?

Костя видавив з себе якийся звук, чи „з“ чи „ч“, але Лаврентьєв саме не дивився на нього. Він стояв біля вікна. Воді не було краю. Урал заходив за горизонт, залізницю на Доссор розмило небувалою повіддю. Вони сиділи на острові. Хтось із присутніх у сто перший раз почав підраховувати, чи не можна почекати, поки висохне Емба.

— Перевезу, Якове Васильовичу! — сипло сказав Костя.

Лаврентьєв швидко повернувся від вікна. Він чекав цих слів.

— За скільки днів?

— До першого травня. П'ятнадцять днів!

— За п'ятнадцять днів? Тільки всього! Треба ж ще поїхати подивитись. Га?

Але Кості вже не було. Він вийшов на двір.

— Заводь!

З ним поїхав дорожній майстер Бурлаков і зававтотранспортом Катін. Передовсім поїхали на Жилу Косу пробувати ближчої дороги, що йде понад морем. У найвужчих місцях води було біля двохсот метрів, вода ще прибувала.

Вертаючись до Жилої Коси біля Асан Кет Кена, сіли в стару остожину — глибокий рівчак, що оберігає сіно в стогові від скотини — її не видно було під водою.

Утрьох увійшли в воду і силкувалися зрушити машину. Машина не йшла, задні скати чимраз глибше

закопувалися в дно остожини. Нарешті вона зовсім сіла, і радіатор став дибки над водою.

Надвечір надибали закинуту землянку і в ній, мокрі, пересиділи ніч. Уранці розламали землянку і понесли дошця й кілля до машини. Узялися підкочувати й підважувати колеса на дошках. Але машину так і не зрушили до вечора. Хліб скінчився ще вранці.

Другого ранку знов почали підкопувати й підважувати. Зававтотранспортом Катін, охлявши з голоду, зомлів. Та вдвох нічого не можна було зробити — комусь треба було керувати стерном. Отже Катіна одкачали водою і посадили коло стерна. Підкопали ще. Тепер це була ціла траншея, що виводила з остожини на рівне. Під передні й задні колеса підмостили очерет.

В обід другого дня вийшли з остожини й приїхали до Гур'єва. Звідти, взявши хліб, виїхали на Кос Чагил манівцями через Доссор, Сагиз та Бек-Беке і прийшли до дерев'яного мосту через Ембу. До мосту залишалося ще коло двох кілометрів мілководдя.

Костя скинув штани і побрів до мосту. Міст був наполовину знесений водою. Решта його стирчала посеред води, як тріска. Не було рації відбудовувати міст, його довелося б протягати на цілі кілометри в обидва боки. У річищі води було півтора-два метри, але вода начебто вже сходила. Дорожного майстра Бурлакова покинули в сусідньому аулі, він мав все ж таки спробувати відновити міст.

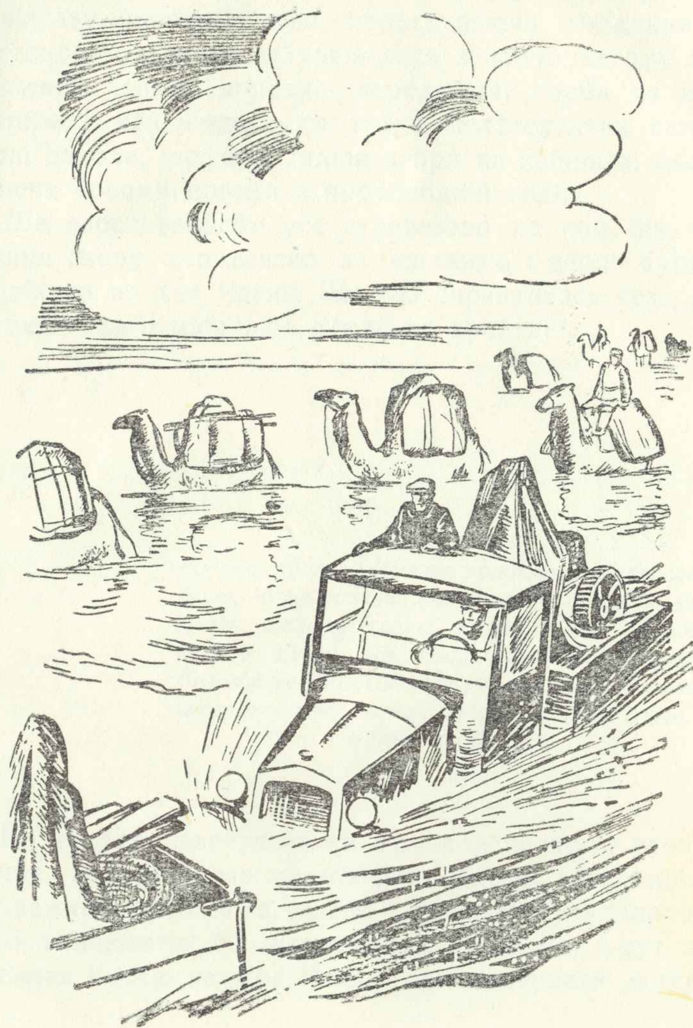
Напередодні першого травня, після цілої одисеї пригод, споруду для бурових верблюдами, кіньми, сімма вантажними машинами підтягли до води. Але моста не

було: Бурлаков розповів, що вода не тільки не зійшла, а, навпаки, прибула ще на півметра. Він не зумів також роздобути підмогу — робочі руки. Завтра перше травня, і степовики не схотіли виходити на роботу в свято. Тепер глибока вода мала 220 метрів уширшки. Доводилося завертати додому.

Був ясний сонячний день. Постійний вітер - моряна, південно - південно - східний, гонив степом хмари пекучої куряви. Летіли дрібні камінці. Понад шляхом аж у самий горизонт клуботів безкраїй струмінь пилу. Знесилений довгою путтю, Катін розстелив кожуха і ліг спати. За хвилину його обличчя і руки укрилися жовтим пилом, він став подібний до мертвяка. Кущі торішнього полину, збивані вітром, на мить затримувались коло нього, пурхали через руки й лице, але він спав — надто довга й безрадісна була путь додому. Дизелі, помпи, труби, станки на підводах, запряжених верблюдами, припалі пилом, чекали на сигнал до відступу.

— Уставай,— сказав Костя.— Готуй воротки. Я привезу людей.

Уранці першого травня Костя з'явився з загоном комсомольців, яких він усю ніч збирав, кружляючи степом на вантажній машині. На плотах, збитих з того, що зоставалося від мосту, комсомольці перевезли на другий берег воротки і стали на воротках. З машин знято делікатні частини, і їх поволі потягли по дну тросами воротків. Верблюди ревли, не бажаючи іти у далеку воду, тоді перед ними пустили коня, найбільший, кладений, одногорбий верблюд за-

стогнав, немов тяжко хвора людина, увійшов у воду і відразу перегнав коня, переступаючи довженними ступирями. Колеса забурювалися в намулуватому дні, рвалися канати вороткiв, верблюдячі горби та шиї стриміли над водою, як табун велетенських гагар, коні пливли, шофери сиділи згори на кабінках, колихаючи босими ногами в прохолодній воді.

Ще перед вечером усе перевезено на той бік, частини знову змонтовано на машинах, і вночі бурові приїхали на Кос Чагил. Ще раз справдилась теза, що „нема такого місця, де Костя не проїде!“

VIII

Водяна війна. Жахлива крадіжка. Нереальний берег. Чому осипли матроси. Географічна фантазія. Солона глина. Казак Сана опріснює солону глину. Лікування горілкою. М'ясоїди. Газовий фонтан. Сисой роззявляє рота. Востаннє справджується теза: „Нема такого місця, де Костя не проїде“.

На зборах Лаврентьєв не проявив ніякого здивовання, запропонував преміювати Костю, сентенційно зауваживши, що на те, власне, й буває завтранспортом, щоб працювати більшовицькими темпами, і тут же відіслав Костю на Кос Чагил організовувати життя.

Більше розмов не було. Але Костя і без розмов бачив, що сталево-сірі очі тепер дивилися на нього не так, як раніше, вони м'якшали, і Костя почував в них те, чого нікому не сказав би — ніжність. Ніжність не зникала і тоді, коли Лаврентьєв костив його за якісь партизанські штуки.

Костя приїхав на голе місце. Біля бурової стояло кілька кибиток. Робочих рук не було. Будувати було нікем і ні з чого. Нічого було їсти і, головне, нічого було пити.

Бурова стояла в вісімнадцятьох кілометрах від ріки Емби. Костя почав возити воду вантажними машинами. Коло машини з водою збивалась юрба голодних, пилом припалих, брудних людей. Стоячи на машині, Костя проказував коротку промову — ніхто не діставав води, поки люди не заспокоювалися й не ставали в чергу.

Довго тривала водяна війна. Люди виміряли цебра в сусідів, жінки стежили, чи не пере сусідка білизну. Можна було вмиватись — на день давалася на руки, ніс і всю умивальну площадку одна кружка води.

Одного ранку впіймано злодія, Кості ледве пощастило врятувати його від самосуду.

Хтось управився зберегти за день пляшку води, другий дізнався про це і вночі удосвіта украв воду. Його впіймали досить далеко від кибитки: він жлуктав воду, гарячково стискаючи в тремтячих руках украдену пляшку.

Їсти теж було нічого. Привезли борошно, але печей ще не встигли побудувати. Хліб пекли між двома

каменюками, розпікши їх багаттям сухої трави. Та люди охлявали від тяжкої роботи, сидячи на хлібі й воді. Костя скликав женщин і показав їм, як плести сіті.

Коли сіті були готові, Костя після роботи поїхав із людьми на Ембу ловити рибу. І так що-кожної ночі після роботи, замість спати, люди рибалили по пояс у воді. В сорах збирали сіль і солили рибу.

Але треба було ще будувати житло; зима насувалася, а будувати було ні з чого.

Правда, порт Жила Коса був тільки в восьмидесяти кілометрах від бурової, але це ж північний берег Каспія, небувалий берег, що про нього географічна карта не дає ніякої уяви.

Тут Каспій — мілкий. Він підходить до землі величезною калюжею, в кілька вершків завглибшки. Навіть маленькі пароплави не можуть підійти ближче, ніж на десять кілометрів до берега. Та вже починаючи з двадцятьох кілометрів, на носі стає матрос із дрючком у руках; міряє глибінь, соваючи дрюком у дно, і вигукує цифри. Пароплав повзе, шурхаючи об пісок, матроса замінює другий, половина команди прибуває на рейд без голосу, осипнувши від крику.

В десятьох кілометрах від берега вантаж перекладається на човни. Але човен теж не може підійти впритул до берега. Берегові вітри виганяють воду з величезної калюжі, оголюються неоглядні поля мокрого зибучого піску, вітер-моряна жене воду назад, завалюючи піском фарватер.

І от увесь коштовний ліс, присланий для будівель, Кості довелося витратити на естакаду, що заходить

у море на один кілометр. Але й ця естакада годилася тільки при морському вітрі.

Нам довелося побачити її при береговому вітрі. Вона починалася в степу і заходила в далину понад вогкуватим піском; десь дуже далеко від її краю синіла вода. Географічна карта північного Каспія це тільки прекрасна легенда. Зелена лінія берега обмивається на ній світлосиньою водою моря. Насправді цього нема.

Понад морем простяглися широкі комишеві зарослі: Каспій — це єдине море з комишуватими берегами. В оцих комишевих заростях криються величезні голі плями — ільмені (лимани). Вони бувають у два і три кілометри довжиною і в кілометр уширшки. Моряна наганяє в лимани воду Каспія.

Значить лимани — це морські затоки? Чи може лінія моря проходить отам на обрії, куди відходить вода в час берегового вітру? Як рисувати карту? Як користуватися картою берега, якого нема?

Над морем рядками стоять стародавні землянки кочовників - рибалок. Останні ряди стоять далеко на сухому, куди ніяка моряна не може догнати воду. Вони давно покинуті. Але покинуті також і середні ряди, адже і від них цілі кілометри до найвищої води. Що - кожні два - три роки рибалки копають нові землянки. Берега немає, він існує тільки в фантазії географа.

Отже порт Жила Коса мало допоміг Кості. Треба було забезпечити шлях до Гур'єва. Костя насипав дамби через довженні сори, побудував мости через незчисленні рукави Емби. Та треба було ще побудувати присілок і треба було зібрати людей. Перед цим завданням розгубилась навіть залізна енергія Кості Селезньова. Йому допоміг дикий адаєць, казак Сана.

У час ліквідації куркульських банд Сана був провідником робітничих загонів. Він знав усе, він міг дізнатися про все, що потрібне було його друзям.

Потрібні були люди. Сана побалакав із казаками і з'явилися цілі табори кибиток. Потрібна була глина: просолена глина Кос Чагила розвалювалася між пальців. Сана наказав класти глину шарами, перекладаючи снігом, глина опріснилася, і казаки перейшли з кибиток у землянки — це було вже зимою, при двадцятиградусному морозі.

Ніхто не знає, що казав Сана своїм диким землякам, які чудесні фарби він знайшов, щоб розповісти їм про героїчний труд, про чародійну силу нафти, про ясне нове життя. Сана поїхав до Москви, щоб своїми очима обмацати зреалізовану тисячолітню мрію людства. Та коли б він навіть був тут, хто зна, чи зумів би він пояснити руською мовою те, що він у середньовічних образах розповідав своїм землякам.

За рік Кос Чагил уже був присілком, було декілька корпусів, резервуари для води, і бурова, що приїхала дном ріки Емби, дала нафту.

Бишим Кизил Бас не дожив до цього дня, а він же щовечора приїздив на бурову спитати, чи не пішла нафта. Він захворів на сипняк і з поради когось із вольських своїх друзів лікувався тільки горілкою. Це

лікування, як виявилось, було недостатнє, і Бишим умер на руках у своєї молодої жінки. Його дочка Франція і старші діти ще й тепер працюють на промислах.

Але Костя був на святі нової нафти. Лаврентьєв поїхав із ним на Кос Чагил на пуск бурової і по дорозі вони зустріли інженера Сисоя. Інженер Сисой їхав на полювання. Це не значить, що він був мисливець. Він належав до тієї породи людей, яких найслушніше буде назвати м'ясоїдами.

М'ясоїд — це людина, що поставила собі метою цілого життя — їсти м'ясо. Пшеничний хліб, молоко, масло, городина, свіжа риба його не задовольняють. Дві котлети на день в обіді тільки дратують його. Він хоче їсти м'ясо вранці, опівдні, ввечері, багато м'яса, тільки м'ясо. Коли він говорить про м'ясо, очі його горять і грають.

Деякі з м'ясоїдів добрі робітники, але тільки поки сидять на рясному м'ясі. Пристрасть до м'яса жене цих людей у свинорадгоспи, на дикі окраїни, де багате полювання. Деякі з них, ледачі й ніжні, стають мисливцями і страждають і труждаються на полюванні, аби вбити багато м'яса.

Інженер Сисой належав до цієї породи. Високий, вродливий, дурний чоловік, він приїхав до Казакстана їсти м'ясо. Він охоче згодився їхати на Кос Чагил, дізнавшись, що там легке полювання на гусей.

Робітник із нього був недотепний, але совісний. Тільки коли йому загрожувала розлука з м'ясом, він зненацька ставав винахідливим і темпераментним, викручувався, хитрував, виїздив навмисне в ті моменти, коли робота вимагала сміливості й риску.

Отже інженер Сисой їхав на полювання. Невідомо, що саме на цей раз вигонило його з Кос Чагила — чи жадоба до м'яса, чи рисковита справа цементування скважини.

— Скважина ця,— сказав інженер Сисой, ховаючи якось рушницю під кожуха,— треба думати, суха. Прошарки нафти є, але небагато. Малі прошарки, так доводиться думати!

Та Лаврентьєв більше звірявся на своїх геологів. Він запросив Сисоя повернутись. Спустили в свердловину обсадні труби. Зацементували. Почали одтартовувати желонкою, тобто опустили в дірку шось на штаб здоровенної сталевої піпетки і взялися вичірпувати нею глинястий розчин.

Тиснення газу побільшало. Він почав сурмити, виходячи в вивідну трубу. Спочатку його струмінь був брудносірий, він викидав рештки глинястого розчину. Далі струмінь почав білішати, аж от пішов сліпуче білий, як пара.

Інженер Сисой згадав про жирних гусей, що летіли без нього нескінченною низкою над очеретами приморʼя із заходу на схід.

— Сухий газ!—сказав він.—Доводиться думати, що скважина мало надійна. Суха скважина.

Всі мовчали похмурі. Коли б це навіть була правда, то говорити так було нехороше, боляче. Лаврентьєв і Костя невідступно дивились на манометр. Посилювалось давління в затрубній порожнині.

Раптом труба плюнула жовтою рідиною, але зараз же, ніби отямившись, заревла білим, як пара, газом.

— Доводиться думати, що прошарки є,— сказав Сисой,— але мало. Мало прошарків, треба думати так!

Проте, і він нарешті забув про гусей, тільки-но побачив перший жовтий плювок. М'ясоїд і недотепа, він усе ж таки був нафтовик, він пожвавішав, і труба стала для нього цікавіша, ніж усі найжирніші гуси Прикаспія.

Труба плюнула ще раз. Вона знов побілішала, ревучи, вистрелила, мов шротом, жменею дрібних камінців і почала затихати. Довгим потужним струменем з труби пішла жовта, ясна, дорогоцінна, легка, бензинова нафта.

Інженер Сисой боязко поглянув на присутніх, промугикав щось про потребу про щось думати і наладивсь тікати. Лаврентьєв швидко закручував штуцерну засувку, регулюючи тиснення.

— Так! — сказав він і повернувся до Сисоя. Той, про всякий випадок, роззявив рота і спустив нижню губу, ніби готуючись почути над вухом постріл.

— Эх, жизнь! Как в сказке! — весело мовив Лаврентьєв і з силою ткнув його під ребро.

Перша нафта на Кос Чагилі була останнім Костиним тріумфом у період його роботи на транспорті. У кінці його транспортної кар'єри відограла фатальну роль та сама теза: „нема такого місця, де Костя не проїде!“

Це трапилося так. У бездоріжжя того ж самого року, коли забив перший фонтан на Кос Чагилі, Костя вертався вночі із своїм заступником до Гур'єва. Була

ніч, як колись під час поїздки по хліб, тільки на цей раз лампки ліхтарів перегоріли вже перед самим Гур'євим.

Усна традиція передає, що — проклятий спадок царизму — в цей день було випито. Правда це, чи ні, але машина зав'язла в багні. Заступник вийшов з кабінки оглянути дорогу і зауважив, що машина стояла просто перед невисоким самановим парканом. Не можна було просунути її вперед ні на крок.

— Ну тут, Костя, і тобі слабо проїхати,— сказав заступник.— Паркан — давай назад!

— Чепуха! — сказав Костя, але теж виліз із кабінки. Обдивив560шися загорожу, він знову сів до стерна.

— Заводь!

Заступник накрутив машину і ускочив у кабінку. Машина, сопучи й буксуючи, почала задкувати.

— Так,— задоволено повторив заступник.— Тут тобі, Костя, слабо.

— Чепуха! — грізно мугикнув Костя, але все ж таки подавав машину назад.

Раптом він загальмував, переключив швидкість і з розгону рушив уперед. Задзвеніли шибки ліхтарів, затріщав весь корпус, і машина пройшла крізь стінку. Радіатор сплющився як тісто, крила попереломлювались, але Костя підкрутив щось у моторі і весело приїхав у гараж.

Це була, легко догадатись, його остання поїздка як завідувача транспортом. Півтора роки тяглася справа про проїзд через саманову стінку. Костю перевели з Гур'єва в Доссор.

IX

Уральське козацтво. Країна лотоса. Ікони, що псуються від чужих поклонів. Ріка без льодоламу. Автомобільні окуляри. Ходження по сухих хвилях. Старий город уночі. Таємничий плуг. Таємнича борона. Плонщики верблюдів. Перелит через століття.

Старий Гур'ев, чорніючи, вмирав. Виріс великий білий город на зауральній стороні, з віконець старого Гур'єва здавалося, що, з кожним днем прибуваючи, отойбіч осідав великий табун білих мартинів, доки весь зауральний берег укрився прилітним пташшям.

Старий Гур'ев, чорніючи, вмирав. У 1640 році він уперше позначився, як місто. Гур'єв-городок заснували самовольні астраханські рибалки, на легких посудах дійшовши Каспієм до гирла Урала. Попереду вони давали данину ногайцям сарайчиківської орди. Потому їх сплюндрувало уральське козацтво і тієї пори все било чолом російським царям, силкуючись вимантачити у рибалок Гур'єв-городок, аж кінець-кінцем Катерина друга закріпила за уральським козацтвом город, ріку Урал і право перехоплювати всю рибу, що йде до Урала, учугом.

Два століття уральське козацтво жирувало не працюючи, винищуючи рибу, примушуючи вимирати киргиз-казаків, що кочували в зауральному степу. „Воровським способом", оманою, чоломбитними до царів вони одсунули кочовників від солодкої води

Урала, захопили всі сіножаті на зауральній стороні, не давали їм навіть брати сіль з солоних озер, по той бік, у сорока кілометрах від Урала. Киргиз-казаки голодували, ще й зараз у степу стоїть дерев'яна вежа, що відрізала їх від води, риби, сіна й солі. Зате ж уральські козаки жили, немов у країні лотоса. Той лотос був - короп'яча голова. Хто з'їдав короп'ячу голову, той навіки зоставався в Гур'єві, не мав сили звідти виїхати, така вона жирна й смачна. Тіло коропа викидалося назад у ріку.

Уральські козаки жили багато й чисто. Це була каста привілейованих куркулів, майже поміщиків. Козацький письменник Железнов писав, що всю кров свою він готовий виточити за уральське козацтво, а киргизи можуть подихати, коли хочуть. Як усі мешканці пустині, козаки давали напиться й поїсти подорожньому, але хазяйка викидала ковша, з якого пив чужак, а хазяїн не дозволяв подорожньому хреститися на свої ікони.

Тепер навколо чорного міста ростуть присілки вільних рибалок. Колишні кочовники киргиз-казаки тепер мають золотодонний Яік і запливають далеко вглиб моря, куди не наважувалась ледача куркульня, якій зручніше було винищувати рибу в гирлі.

Від уральського козацтва зостався тільки дерев'яний кістяк станиці.

Ми ввійшли в неї ввечері, перейшовши міст на плашкоутах з нового гóрода. Під довгоденним вітром стиха рушив Урал. Тут не буває льодоламу, попереду вітер, гойдаючи важкі плашкоути, розмелює лід коло

мосту, буксири й катери кришать його переднім-заднім ходом і сонце з'їдає чорні недоламки раніше, як вони встигають рушити вниз за водою. Ворони кружляли над зеленою водою, шукаючи угноєного шляху через лід, біля якого вони ще вчора годувались, і під ногами міст уже дихав, випинаючись на хвилі.

Назустріч ішов верблюд, до весни зношене кошм'яне дрантя ледве укривало горб, на бочці з нафтою сидів киргиз-казак в автомобільних окулярах.

По свіжонастеленому тротуарові мосту поспішало троє дівчат-студенток, вони були в автомобільних окулярах. Стара киргиз-казачка несла буханку хліба, на голові у неї був навинений, як рушник, десятиметровий білий джаблук, спід вицвілого фіолетового бархатного пальто виглядали абиякі кооперативні штани, на ногах у неї були м'які козинячі чобітки, поверх них черевички товстої шкіри на високому підборі. Її чорні очі, навскіс прорізані в плоскій пустині рахманного лиця, були прикриті автомобільними окулярами. Хлопець в автомобільних окулярах вудив рибу, схилившись над парапетом. Окуляри були потрібні для захисту від куряви, курява мчала через Урал, роняючи в воду тріски й камінчики.

Тут не носять автомобільних окулярів тільки шофери — їх обороняє скло машини. Затуляючи очі руками, ми ввійшли у старий Гур'єв. Не так давно тут була непрохідна грязюка. Тепер було зовсім сухо. Але нога не ступала на твердий грунт. Суха земля вигиналася під ногами, як трава в моховому болоті. Нам пояснили. Під легкою землею лежить шар важ-

кої глини. Не встигнувши висохнути, вода заходить під поверхню, затримується глиною і утворюється суха трясовина — тепер калюжі лежать під висхлою корою. У деяких місцях така трясовина буває ціле літо.

Ми йшли, гойдаючись на сухих хвилях, серед вулиці, ближче до домів зиб меншав, тут відчувався берег підземного озера.

Темнішало. Вітер ставав чимраз дужчий. Хмара, насичена сажею, затулила сонце на заході. У напівтемряві ми взялися шукати, де жив геолог Бер Кен; він виріс у кибитці серед малих речей і дрібних справ родового побуту і, з братами переступивши століття, будував тепер нове життя, колосальне як Бробдингнал. Ми довго шукали в темряві, спитати було ні в кого, люди ховалися від вітру за дерев'яні віконниці домів.

Віконниці рипіли на вітру, все місто, здавалося, ходило ходором, як верх вітряка. Ми силкувалися розгледіти номери на воротах, високі ворота, куди вищі від саманних домів, зненацька самі розчинялися під поривом вітру і лопотіли, немов велетенські чорні крила. Двері дерев'яної галереї якогось старовинного казенного будинку раз-по-раз одчинялися всередину, всмоктуючи повітря, як клапан колосальної помпи. Дощаний кістяк старої козачої станиці тріщав під весняним вітром. Навколо чорного кістяка і по цей бік грали вогні чорноріченських бурових, немов свічки на ялинах, але й вони прагнули до заурала, до нового города, з ним сполучаючись вогнями.

У кімнаті Бер Кена на ліжку сидів молодий хлопець

і читав американський журнал. Бер Кен познайомив нас — це був зовсім молодий киргиз - казак з круглим радісним обличчям. Він привітно усміхнувся, при цьому очі зникли, з'явився довгий веселий ряд рівних зубів.

— От я читаю науковий журнал, Бер Кен,— сказав він.— Тобі все це легко, а я покищо нічого не тямлю. Я пригадую, як я вперше потрапив на посівну до північно - казакстанського колгоспу. Я був тоді вже кандидатом партії, багато читав, знав машини і трактори, але зроду ще не бачив плуга.

Ми сіли й молодий друг Бер Кена розповів, як він уперше побачив плуг.

Приїхавши до колгоспу, він передусім спитав, скільки одремонтовано плугів. Далі зацікавився боронами. План ремонту був виконаний. Але як узятися до роботи? В кого спитати, де плуг, а де борона?

— Треба подивитися! — певним, твердим голосом мовив друг Бер Кена.— Витягніть мені одного плуга і одну борону!

Землероби киргиз - казаки викотили якусь чудернацьку річ. На цій було двоє коліс, щоб їздити, блискуче вигнуте полотно металу, очевидячки ніж, щоб різати, над ним другий менший ніж, мабуть теж до різання. Це, значить, був плуг!

Друг Бер Кена обдивився плуг. Гайки всі були на місцях і акуратно підкручені, осі коліс помазані, наварка на лезі зроблена чисто.

— Тепер витягніть мені одну борону!

З'явилася решітка, схожа на основу кибитки „кереге". Вниз від решітки стирчали гострі колючки.

Поламаних колючок не було, ні одна не була розхитана. Така, значить, була борона! Друг Бер Кена підняв із землі решітку, дивуючись із небаченої речі. Ці гострячки нагадували кігті степового птаха, що порпається в землі.

— Ваша правда, джолдаш! *— несподівано сказав казак - коваль.— Борона легенька! В роботі ми даємо на неї додаткову вагу.

Тоді друг Бер Кена сміливо увійшов у сарай, де лежали ці розгадані ним речі. Тепер він знав, де плуг, а де борона, він знався на складніших машинах і сам міг оцінити якість ремонту.

Тепер, як сказано, є казаки бурильники, слюсарі, монтери, механіки, інженери, геологи, геофізики, шофери, бухгалтери, лікарі. Коло семидесяти процентів робітників на Ембі — казаки, а до приїзду Лаврентьєва їх було сім. За радянської влади кочовники увійшли в світ могутніх маховиків, блискучих циліндрів, таємничих динамомашин, сліпучої електрозварки, чародійного литва, одразу, як уві сні, як у легенді.

Капіталісти майже не використовували казаків, тільки торгували з ними, та ще експлуатували як гужову силу, як загадкових „погонщиків верблюдів" з арифметики Євтушевського, що періодично з'являлися з глибин степу і знову зникали в ньому без сліду. Царський уряд не знав їм навіть ліку, переписів не вів, чиновники просто рахували число кибиток і помножували на п'ять, немов у тій самій ариф-

* Товариш.

метиці Євтушевського. Шкіл, лікарень і квартир їм не полагалось, нікому й на думку не спадало учити „киргизів“ або лікувати їх від сифілісу, яким їх обдаровували доблесні фельдфебелі й культурні поручики.

Вони зробилися соціалістичними робітниками, минуючи мануфактуру, потогінні майстерні і шістнадцятигодинний робочий день у тісній, брудній, жорстокій фабриці чумазого. Вони були неписьменні: як у середньовіччя, у них тільки духовенство вміло трохи писати стародавнім арабським письмом. Вони одержали свою азбуку одночасно із азбукою комунізму. Машина була для казакського народу не супутниця повільного, тяжкого, людожерного капіталістичного процесу, ні, вона була — уелсівська машина часу, перед нею, збліднувши, в одну мить пішло під землю кочове середньовіччя народу. Про своє дитинство, середньовічне й писане, як старовинний килим, так розповів друг Бер Кена.

X

Народження хлопчика. Як уберегти вродливого хлопчика від пристріту? Баранячі роги на килимі. Баранячі роги на колоні. Ангели на плечах. Могильні муки. Лікування бараном. Рік зайця. Смерть хлопчикового батька. Бездітний бай. Бай потрапляє в біду. Пісня Даукена. Тридцятичотирилітній юнак.

В одній з кибиток рода Адай і племени Баюли народився хлопець. Молоді люди, батько й дядя дуже

зраділи, адже могла народитися й дівчина. Казак, що мав самих дочок, хитаючи головою, казав: „у мене нема дітей, я бездітний“, і сусіди переставали поважати такого невдалого батька.

Хлопець був красивіший від усіх інших: так здавалося щасливим братам, адже це був перший хлопець у сім'ї! На таку красу будуть заздрити бездітні — треба було уберегти гарнюнього хлопчика від пристріту. Ще слаба від пологів, щаслива мати почала шити шапочку з червоного бархату з хутряною облямівкою; на бархат вона понашивала срібні монети і жмут найяскравішого північого пера. Все це буде рябіти, леліти, виблискувати і відведе нехороше око від гарнюнього хлопця.

У братів був один кінь. Тепер він, звичайно, став конем хлопчика. Щоб у них був би табун коней, найкраще лоша від найкращої кобили було б призначене для хлопця, росло б укупі з ним, таке лоша не можна було б ані різати, ані продавати.

На третьому році дядя посадовив хлопця перед себе на коня. Північе пір'я метлялося над червоною шапкою, хлопець учепився за гриву, кошма під ним була як жива, дихала, спускаючись і злітаючи вгору. Це була та сама кошма, на якій він грався в кибитці; вся біла, вона була вишивана чорним візерунком „кошкар-муз“ (баранячі роги). Хлопець дивився вниз на двиготливу кошму; знайомий візерунок заспокоював його, такі самі баранячі роги, тільки сині, були вишиті на червоній сукняній ганчірці, що висіла в кибитці над головою і на дерев'яних дверцятах серед

простих різьблених ліній був вирізаний той самий візерунок „кошкар-муз“, тільки грубіший та більший.

Через двадцять років, коли він учився в інституті в Москві, він побачив на якихось колонах той візерунок — баранячі голови іонійської капітелі. Вона увійшла у Европу з еллінських колоній у Малій Азії, де життя, залежне від баранів, дві тисячі літ тому от так само кочувало в пустині.

Хлопчик ріс, і його починали вчити. Він знав, що кумис треба довго-довго калатати ополоником перед тим, як насипати з міхура в дерев'яну чашку. Чорного павука каракурта треба було боятись, змію треба було вбити. Адже до кожної змії приставлено кілька ангелів-пирште, що оберігають людину від гадючого зуба. Убивши змію, хлопчик звільняв цих ангелів, полегшував їм справу рятування людей.

На плечах у хлопчика теж сиділо по ангелу. Один сидів на правому плечі і записував добрі діла, другий сидів на лівому плечі і записував гріхи. Усе це записувалося в великі книги, і ці книги читатимуться на страшному суді.

Суд почнеться ще в могилі: як тільки родичі відійдуть на сорок ступнів від свіжої могили, прилітають інші пирште і слухатимуть спір тих, що сиділи на плечах. Це могильні муки, вони довго тривають, аж поки ангели не закриють книги злих і добрих діл. Але їх уже не чує душа — тільки тіло переносить могильні тортури. Душа відлетіла в образі мухи в ту ж мить, коли вмер підсудний. Коли скінчиться суд, душа полетить у рай або в пекло, к чортам.

Щодо чортів, то відомо було, що вони скоріше злі дурисвіти, охочі звести з вірного шляху, затуманити очі, з'явитися в образі козиняти, забалакати людським голосом і раптом щезнути, та все ж таки вони здавалися добріші за ангелів пиршта.

Грамоти хлопця не вчили, тільки багатий міг годувати муллу, що навчав арабської грамоти чудною, бундючною, каліченою мовою. Отак на чортах та ангелах завершалася наука, і хлопець міг досхочу гуляти в бабки. Його балували — казаки дуже люблять дітей, кунак брав з миски баранячe вухо і давав йому, за вухом бував чудесний жир, він завжди діставався дітям.

Якось батько привіз із ярмарку два великі вінки найсмачніших фруктів — цибулі. Перше ніж віддати цибулю жінці, він покликав дітей і подарував кожному по цибулині.

Діти танцювали й раділи, але хлопець зауважив, що батько був сумний. Це був рік зайця. Після двох добрих років, року корови і року тигра, було посушливе літо і мала бути голодна зима з буранами і ожеледдю.

Барани не зможуть знаходити собі пашу під снігом Навіть коли б попереду пустити коней, щоб вони розбили копитами заледенілий сніг, усе одно баранам нічого буде їсти, і вони попропадають, а з ними повмирають і люди. Коли умруть барани, буде дуже багато добрячих бабок, але нікому буде гратися, діти охлянуть і помруть з голоду.

Ніяк буде навіть лікувати хлопчика. Ворожбит лі-

кує від усіх хвороб теж бараном. Коли ворожбит прийшов до вас — треба зарізати барана, щоб нагодувати його.

Коли ворожбит наївся, він оглядатиме хлопчика. У хлопчика чиряк під коліном. Ворожбит обмацує чиряк і наказує привести ще одного барана, зовсім чорного, без єдиної плями. Коли такого нема, то голубого, без плям. Коли немає і голубого, то просто барана, хоч би й з плямами.

Ворожбит вилущує колінну гомілку оце зарізаного барана і тричі б'є гомілкою в казан і в хворе коліно. Якщо це не допомагає, то за три дні ворожбит наказує привести ягня, зовсім чорне, без плям. Коли такого нема, то голубе, також без плям. Коли немає й такого, то просто якесь ягня, хоча б і з плямами. Він тричі обводить ягня навколо хворого хлопця, а потому забирає ягня у свою кибитку. У цей рік, рік зайця, не можна буде лікувати хлопчика.

Сумна вийшла валка на зимовище. Верблюди були худі, горби їх обвисали, вони лягали раз-у-раз, кінь ледве чапав, баранів зосталося зовсім мало: цього року волосний управитель забрав більше, ніж торік, та й тих, що були, доводилось різати, бо не вистачало молока.

Караван ішов повз величезні Чорні Сори - Кара Сор, вони завжди грузькі, навіть усередині літа, їх багато, там легко заблукати, і дуже досвідчена людина теж не завжди вийде спосеред них. З вечора розібрався буран, і баранів загнало в Чорні Сори. Дядя хлопчиків сів на коня і поїхав шукати їх. Він не повернувсь,

мабуть, він потоп у сорах, рятуючи баранів. Не повернулися й барани, тільки п'ять штук, що випадком одстали від отари, самі вийшли з Чорних Сорів. Батько сказав, що дядя хороше вмер, він умирав недовго і йому легше було вмирати без сім'ї.

Батькові ж було вмирати нелегко. Вони так і не дійшли до зимових землянок, їх знесилював голод і холод, і батько вмер від того, що їв багато льоду.

Навесні, у квітні, коли нарядилась жаб'яча буря — великий холод, після якого починають уже співати жаби на ріках, хлопчик знову потрапив на те місце, де вмер його батько. Тепер він був чабаном у бая. Баєві байдуже було до голоду, він тільки багатів від нього, але бай був бездітний, у нього були самі дочки. Довгий ішов караван, верхи на конях дочки їхали, обганяючи його, змагаючись між собою, а найменшу дочку, одягнену хлопчиком, бай віз із собою на коні. На ній була бархатна шапочка з півнячим пір'ям, і той заздрив покійному батькові хлопчика: він багатьох мав жінок, та всі родили йому дівчат.

Хлопчикові тяжко жилося в наймах, аж от і бай потрапив у біду. Бая звали Даукен, він був волосним управителем, його двоє братів теж були волосні управителі, це були наймогутніші люди в країні. Навіть друзі його, царські чиновники, заздрили йому і за те, що він більше мав хабарів, ніж вони, вкинули його у в'язницю. Він, що їздив у лакованих екіпажах, він, перед ким схилялися всі казаки, він, чия іжа робилася правдою, тільки він вимовляв її, був посаджений у в'язницю поруч із бідаками й старцями. Протесту-

вати він не міг і от він почав співати. Він сам склав пісню, пісню Даукена. Вона починається так:

„Дні — не вірив, що ви минете:
Для тачанки трьох берегли вороних у ті дні,
Ворогів, як глину, місили в ті дні,
Від Шозака народжені Єржан, Нуржан і Даукен,
У трьох волостях панували вони в ті дні!
Дні — не вірив, що ви минете!"

— Але як ви могли бути за чабана в Даукена,— сказав хтось з нас,— „адже вам не більш як дев'ятнадцять років?

Друг Бер Кена посміхнувся. Чорні очі зникли з гладкого, чистого, дитячого обличчя, веселі зуби виблиснули як клавіші, коли одкривають рояль.

— О, я дуже старий,— сміючись сказав він.— Мені тридцять чотири роки. Але котра година? Пора спати? Завтра вам їхати на Кос Чагил!"

XI

Їзда на верболозі. Замасковані коломиї. Плавучі резервуари. Як калмиковці навчилися боятись. Три отамани. Кулемет завідательки їдальнею. Дядя довгоносого хлопця. Батько шофера Герки Найденова. Інші бородаї. Молодь іде в атаку. Кінець трьох отаманів.

У дванадцятій годині дня всередині квітня ми виїхали до Кос Чагила на машині, навантаженій вербовими сажанками, і потрапили в вітер і куряву.

Недосвідченій людині могло б здатися, що на верболозі їхати непогано — зайві, мовляв, ресори. Але це не так.

На вантажних машинах доводиться їздити з усякою всячиною: із шкивами та дизелями, із бурильними трубами, із мішками з вівсом, із колючим дротом, просто порожнячка.

На порожній машині їхати зовсім зле — здорово підкидає. Відносно добре їхати на цілком завантаженій металом машині, тільки треба, як завжди, вибирати містинку десь коло шоферової кабінки, а не на задку. Найкраща їзда — на лантухах з вівсом. Ресори загружаються досить, на вівсі можна просто спати.

Вже гірше їхати із колючим дротом. Він досить добре обважнює ресори, це правда, але десь на глибокій коломиї може раптом весь насунути на вас, і коли ви не встигнете вискочити на дах кабінки, можете пережити кілька неприємних секунд.

Але, здається, найгірше їздити на верболозі. Він легкий, машина не загружається, верболіз одночасно і коле і спружинить, а підлітаючи вгору, ви ніколи не знаєте, якими частинами тіла вам доведеться падати на суччя.

З висоти вербового гілля далеко видно у степу. Дальні дороги на Сокол, на Доссор, на Ракушу ясно видні, того мало, вони самі рухаються, курява, несучись понад ними тумановими смугами, одзначує хрещатики путей, криві летять за горизонт.

Шлях, як подивитися, рівний, та машину підкидає як на глибоких ямах. Тверді второвані блискучі плями

чергуються з матовими калюжами куряви, курява, як та вода, заповнила вщерть усі коломиї, колеса стрибають, верболіз спружинить, ми підлітаємо вгору, і на кожному стрибкові видно шляхи, що летять у далечінь.

Ми посірішали в одну мить. Малинові петлиці воєнного, сиві вуса слюсаря-інструментальника і чорне дуло рушниці зробилися однакові й сірі.

Спід торішнього горілого полину пробивався полин весняний, пухнатий, біляво-зелений. У річищі колишньої річки майнув клаптик справжньої зеленої травички і знов пішли писати пил і полин.

Ми довго сиділи мовчки, аж вербове гілля утрусилося, угнулось під нами, і ми з речами своїми провалилися на дно. Стало менш підкидати, дорога ішла через сухі очерети, і от у далині з'явилися нафтові резервуари Ракуші. Вони висіли в повітрі, немов пливли, підняті над горизонтом. До них було ще кілометрів із п'ятдесят, їх не могло бути видно — це був міраж. Вони пливли, гойдаючись на струмені розігрітого повітря, і раптом потопли, пішли під горизонт. Тепер вони з'являться через годину, у двадцятьох кілометрах, і на цей раз на твердій землі.

— Боюся, що не вистачить води для радіатора,— сказав воєнний.— Набрати нема де!

— Чому боїшся,— відповів казак помічник шофера.— Воду знайдем. Тобі не можна боятись, воєнний чоловік!

— Ти не калмиковець — сказав воєнний.— Ми, калмиковці, навчилися боятись у двадцять першому році. Воєнний був ставний хлопець із довгим рішучим носом і сміливими очима. Чудно було почути, що він боїться. Але він стояв на свойому: жителі села Калмиково навчилися боятись, він розповів, як це сталося.

Калмиково лежить на півдорозі між Уральськом та Гур'євом. У селі Калмиково жили мужики. Це не пуста фраза: уральське козацтво офіціально іменувало мужиками всіх іногородніх, від селян до гінекологів.

Під час революції багато хто з „мужиків", а особливо калмиковці, були за більшовиків. У двадцять першому році калмиковці повернулись додому з фронтів не налякані. Їм випало учитися страху вдома.

В уральській області було кілька банд. Відомий рибний пірат Зорька Кісельов, отаман Сєров, отаман Митрясов збили з недобитків білої козаччини кінні полки і в двадцять першому році, прочувши про наступ поляків, об'єдналися в загін у дві тисячі шабель під загальною командою Сєрова. За ними казакські баї вели ще тисяч зо дві кочовників, спокусивши їх перспективою легкого грабунку.

Отамани перервали сполучення з Уральськом. Калмиківцям не можна було ні виїхати, ні вийти за околицю, бандити убивали їх без пощади.

— Ш Калмикова, гавориш? Шеки мужика в капушту, вше большевики!

Так калмиковців привчали остерігатись. На біду ще в самому Калмикові був склад гвинтівок та патронів. Отамани вирішили цей склад забрати.

Сєров ночував у Котельному, недалеко Калмикова, пив там чай і послав у Калмикове гінця сказати, щоб зустрічали й приготували обід.

О п'ятій годині вранці задзвонив великий дзвін: побачили верхівців. Ішла кіннота під червоним флагом, коли вона підійшла ближче, червоні флаги зникли і з'явилися чорні прапори.

Війська в Калмикові теж не було, крім однієї роти Чону, але дітись теж не було куди. Доводилось воювати. Скільки сот душ, більше молодь, порозбирали гвинтівки і приєднались до Чону. Нашвидкуруч викопано окопці перед складом. Вийшли за околицю стрічати банду.

У чистому полі бандити одразу взяли гору і одтерли калмиковців аж до складу. Але тут вони затялися. Нікому не охота була потрапляти в полон, ніхто й не подумав утекти з лав на люті тортури. Вони оборонялися, хоч ворогів було у скілька разів більше, до дванадцятої години дня. Біля Уземвідділу стояв кулемет, з нього стріляла завідателька їдальні Паня Швецова, діловита женщина тридцяти двох років. Цей кулемет найбільше шкодив ворогам; одному з бандитів удалося скрастися понад дворами до кулемета і підповзти до Швецової. Він поціливсь у неї ззаду, але, на щастя калмиковців, патрон дав осічку, і Швецова застрелила бандита з браунінга.

Наразившись на стійкий опір, бандити наступали неохоче. О дванадцятій годині калмиковці наважились, перейшли в наступ і вибили бандитів із села. Сп'янівши від успіху, молодь рвалась уперед, козаки відступали, заманюючи в степ. Командир Чону кинувся стримувати молодняк, прохав, загрожував, благав, нарешті скомандував стріляти. Калмиковці знов від-

ступили. Доктор з мужиків, теж сп'янівши від перемоги, ще раніше вирішив, що козаків розбито, і розташував тяжко поранених у лікарні край села. Увійшовши в село по п'ятах калмиковських, козаки виволікли з лікарні сорок п'ять чоловіка і по-звірячому закатували в степу.

Мужики негайно довідалися про це і почали стріляти ще акуратніше — було чого боятись. Легко поранені відмовлялися виходити з лав. Рідний дядько довгоносого хлопця, самарський тесля, що приїхав погостювати до небожа, сильно лаяв його, лежучи з гвинтівкою в сусідній ямці. Він приїхав погостювати, погуляти, одпочинути, випити вина, закусити красною рибкою, а утрапив на бій. Але втекти не можна було, він уже почував себе калмиковцем, йому доводилося остерігатись нарівні з іншими.

Коли це він із батьком шофера Герки Найденова побачили, що обоз банди підтягується поза кущами до села. Підмовивши ще кілька бородаїв, тесля із Гегкиним батьком ушилися з окопів і поплазували до кущів. Охорони при обозі не було, бородаї споза кущів убили декількох козаків, відняли частину обозу і пригнали в село. Але покористуватися добром із підвід не привелося, бородаї негайно полізли назад в окопи.

До п'ятої години ввечері калмиковці оборонялись перед складом. Короткий січневий день кінчався: треба було кінчати й бій. Вночі всіх усе одно закатують. Робити було нічого, і калмиковці пішли в атаку.

На цей раз наступати було вже трудніше. На ніч

глядячи, козаки вже отаборилися по дворах. Доводилося брати штурмом кожну хату. Той самий командир Чону, що вранці стримував наступ, тепер гнав усіх уперед, не дозволяв спинятися і спочивати. Калмиковці вибили козаків з села, прогнали в степ і переслідували за скілька кілометрів атакою в багнети. Бандити не витримали багнетів і відійшли.

Під Кулачином їх затримав робочий загін з Гур'єва, а через два дні з Уральська прибув батальйон ВЧК. Їх упіймали вже десь коло Уіла. Кісельова вбито, Серов здався в полон, Митрясова, кажуть, сховали баї.

XII

Глибокі місця у мілкому морі. Пароплав з Петровська. Комісар у козачому кублі. Думка філософа Сократа. Святий острів. Пловучі резервуари. Ланкаширський котел. Капітан удається до колективного способу бачити. З ланкаширського котла викачують воду.

Шофер Кешкимбаєв спинив машину. Помічник вискочив із цебром — у маленькій видолинці мерехтіла вода, що зосталася від снігів. Великий морський мартин ступав кривими крильми, з бідою пливучи проти вітру; побачивши чоловіка з цебром, він покинув боротись і полетів, ніби падаючи в вітер.

Ми погодилися з довгоносим хлопцем, що калмиковцям було чого остерігатись, і вилізли покурити. Нафтові резервуари Ракуші, немов величезні гостроверхі кибитки, уже стояли на землі, за ними було море, мілке, але найстрашніше з морей у шторм.

На глибоких місцях серед мілин, от як у форту Александровську, ходить вічний зиб, а в шторм кораблі зовсім не можуть іти і повертаються, звідки прийшли.

За громадянської війни, коли отаман Толстов оце вийшов із порта Александровського, простуючи до Персії, у порт прибув невеликий пароплав. Він ішов із Петровська до Баку, але його затаскало штормом за тисячу кілометрів на протилежний берег, і він мусив шукати рятунку в затоці форта Александровського.

Він ішов під червоним прапором Рад, на борту був всього один пасажир — комісар, що їхав у Баку з дорученням командування. У Баку давно була радянська влада, але в форті Александровському радянської влади не було. Тільки вчора розійшовся сход, на якому генерал Толстов пропонував всім, хто хоче іти з ним у Персію. Рятуючись від смерті на морі, комісар попав у козаче кубло.

Ніде було дітись, боючись, щоб його не замучили в ту ж мить, комісар негайно скликав мітинг. „Війна скінчена, — сказав він, — скрізь організовано радянську владу", і тут же зорганізував радянську владу в Александровську. Провів вибори у раду і вранці, цілісінький, погрузився знову на пароплав. Червоний прапор проводив його з форта Александровського.

Цей комісар коли не походженням, то духом теж

був калмиковець. Як і інші калмиковці, він ніколи нічого не чув про філософа Сократа, який обстоював ту доктрину, що мужність має своє коріння в мудрості. Наскільки можна згадати, не маючи під рукою платонових діалогів „Файдрос“ чи „Симпосіон“, ідея старого моралiста була така: тільки мудрець може бути мужнім, бо тільки він здатний правильно оцінити, що він може втратити і що придбати, рискуючи життям.

Коли у радіатор наллято воду, шофер, високий гарний козак-адаєць, підійшов до нас і теж сів покурити.

— Ракуша близько,— сказав він.— Дивись, резерву-уже не плавають на небі. Вони сіли на землю.

— Резервуари можуть плавати,— сентенційно мовив старий слюсар.— Можуть плавати на воді, адай!

Адаєць мовчки посміхнувсь, на строгому, темному, з металевим одблиском, лиці заграло хлоп'яче завзяття. Він сам був слюсар, шофер, кандидат партії. Смішно було переконувати його, що порожні баки, хоча б і з клепаного заліза, можуть плавати на воді. Хлопчик міг би це зрозуміти.

— Надарма ти смієшся, адай! — казав далі слюсар.— Ти знаєш свого директора, директора Кос Чагила Єрохіна? Це він навчив резервуари плавати!

— А,— сказав адаєць і посміхнувся ще ширше.— Ти говориш, як ворожбит, старий слюсарю!— Він ускочив у кабінку і після оповідання про те, як калмиковці навчилися боятись, ми почули повість про те, як резервуари навчилися плавати.

Єрохін був тоді ще зовсім молодий чоловік, він працював у Баку в Лаврентьєва. Розвідка показала,

що є промислова нафта на Святому Острові. Цей святий острів був досить далеко від більшовицької землі — цілих дев'яносто кілометрів. Як завжди, Лаврентьєву шкода було часу. Треба було розбирати резервуари, вантажити на плашкоути і знову склепувати на острові. Діла було на цілі місяці.

Єрохін підтяг колосальні резервуари на полозках над самий берег, зіпхнув їх у море, запріг у них буксирний пароплав і поплив. Заразом він узяв на буксир два ланкаширські котли, наказавши уважливо позатуляти всі крани.

Морем випливав небачений караван. Більшовицький буксир сопів попереду. За ним гойдалися, пливли до святої землі круглі резервуари руба і довгасті котли лежма.

Птиці хмарами здіймалися з моря, кричали й хвилювались над незвичайною процесією до святого острова.

Резервуари без біди причалили до землі. Тільки на одному котлі, одкрутивши манометр, монтер забув затулити дірку манометрового патрубка. Перевалюючи через котел, хвиля нахлюпала в нього води, він сідав чимраз нижче і нарешті, набравши півкорпуса, натяг залізну вузду і став дибки. Він потоп в останній протоці у фарватері пасажирського руху. Єрохін покищо обрубав вузду і поїхав без нього.

На світанку капітан пароплава за малим не побив штурмана, який твердив, що вони йдуть просто на якийся новий буй. Вийшовши на палубу, він довго протирав очі і, кінець-кінцем, наказав свистати всю команду нагору.

Команду вишикували лицем до бушприта у дві шеренги.

— Дивитись зюд-зюд-вест! — скомандував капітан.

— Єсть дивитись зюд-зюд-вест! — ладно відповіли матроси.

— Казати, що бачиш зюд-зюд-вест!

— Єсть казати, товаришу капітан! Буй!

Капітан спинив машину і почав давати радіосигнали, запитуючи про новий буй посеред фарватера. Зчинилася метушня. З берега капітанові передавали, що він або п'яний, або осліп, або збожеволів, а капітан відповідав, що він ідіотських жартів терпіти не буде, а подасть скаргу у Наркомвод.

Єрохіну довелося екстрено визнавати свою провину, плисти до котла і качати з нього воду. Віддавши воду, котел полегшено зітхнув і дав відбуксирувати себе до острова.

XIII

Питво чубат. Рослина „шия" і криниця. Порт Жила Коса. Дорога занурена в степ. Кричать гуси. Явлення ріки Емба. Буря на сухому місці. Ріка, що не впадає нікуди. „Книга Большому Чертежу". Дерева, що спливуть угору.

Адаєць, не спиняючись, пролетів повз порт Ракушу і цим дуже розсердив старого інструментальника,

який лагодився закусити в друзів, він обіцяв, що спиниться тепер у порту Жила Коса, інструментальник утішився на тому, що вип'є там у друзів-казаків чубату. Чубат — це заквашене в міхурах верблюдяче молоко — незрівняний напій, рідкіший, але разом із тим міцніший і терпкіший, ніж безхарактерний кефір. Адаєць поспішав; у нього був тільки один ліхтар, а до Кос Чагила лишалося ще півтори сотні кілометрів. Резервуари Ракуші знов щезли за горбами і через півгодини випливли на небо.

Степ починав квітнути. Біляво-зелене, як полин, кущя степової рослини взялося фіолетовими квітками. Тюльпанів ще не було, але тут були нижчі місця, і по випалених з осені латках яскравіше блищала справжня зелена трава. У півверсті від дороги схилилися під вітром два кущики очеретуватої рослини „шия".

Там снігова вода опріснила грунт, і негайно на цьому місці з'явилася шия. Тут можна було копати кудук (криницю), і в ньому за добу назбирається кілька цебер солодкої води. Степ повний насіння, воно чекає слушного часу, і шия виростає в будьякій точці пустині, аби там з'явилася прісна вода. Коли ти побачив кущ шиї і в тебе є лопата — ти врятувався.

Через три години машина увійшла в Жилу Косу. Замигтіли саманові хатки з пласкими дахами, пара трохи більших домів, стара дерев'яна церква і новий, весь у склі, комишитовий клуб, у долині виблиснула смужка моря, і машина вилетіла за присілок до мосту.

Тепер дорога перемінилася. Грунт став важчий і м'якіший, ваговози протоптали в ньому глибоку

колію, посеред шляху залишався пишний гребінь пухкої землі, здавалося, що машина не може пройти, не ударивши об нього диференціалом, але гребінь тільки злегка сичав, роздаючись, як масло під ножем.

Адаець гнав ще швидше, зизоокий ліхтар освітлював колію, занурену в степ на півметра, єдина небезпека була в тому, щоб не стукнутись об високі краї дороги на повороті. Але адаєць не зменшував скорості, він нахилив голову, велика крапля поту нависла на лобі, машина, як змія, текла по колії, м'яко скорячись її кривизнам.

Та от осторонь шляху з'явилася в світлі місяця жовта смужка. Вона ширилася і витяглася в довжину, за нею була темна смуга, куди темніша від степу. Кричали гуси: гага! чимраз ближче і ближче: гага! і нарешті заспокоєно та низько: гел-гел-долдон! гел-гел-долдон! з гуркотом сідаючи на воду.

То була солодка вода, велетенська ріка, що існує тільки весною, дивна вода, можлива тільки в оцьому степу.

Коли вже зійшов остаточно сніг і снігова вода висохла або пішла в пісок, коли почалася вже літня спека, з півночі появляється ріка Емба. Якісь рівчачки, ніби й не сполучені один з одним, починають наливатись водою. На порепану від спеки землю якихось долин, таємно з'єднаних між собою, наступає вода, спочатку молода й мілка, далі могутніша й вища. Усихають останні сліди води в снігових озерах, а поруч, у якій сотні ступнів від них, заповнюються зовсім неглибокі низини. Вони з'єднуються з рівчачками,

за одну ніч з'являються великі озера, вітер жене в них воду, здіймається буря на вчора ще сухій містині, білі баранці біжать до берегів, піна валками збивається на прибережнім полину.

Тепер стає ясно, чому серед полину стояв сухий очерет і навіть якісь убогі кущі. Вони чекали Емби, і Емба прийшла. Вона розливається, за тиждень вона відріже Кос Чагил від Жилої Коси і від Гур'єва. І от водяне птаство: качки, гуси, лебеді, пелікани, фламінго, що досі незграбно сиділи на латках зеленої трави, раптом опиняються в своїй стихії.

Але Емба не доходить до Каспія. Не знати як, велика вода кінчається в десятьох кілометрах від берега. Колись вона була справжньою рікою, що впадала в колосальне море, яке зоставляло по собі пісок з ракушками і соляні куполи на всій безкраїй прикаспійській пустині, тепер лише зрідка сильна моряна може догнати воду до Емби, і то на два-три дні.

Давнє море відійшло, зникло, зникла і Емба; але щовесни немов чудом приходить у пустиню з півночі, щоб за місяць щезнути, залишивши по собі невеличкі култуки із стоячою водою.

У цієї ріки багато імен: култуки її звуться Ак Куль, Айран Куль, Бейбіт, саму її у низах називають Джем, ще за старих часів її вважали і взивали озером („Гель"). От що говориться про неї в „Книзі Большому Чертежу", укладеній за царя Федора Іоанновича:

„... а от Синего моря (Аральське море) 300 верст Урук-гора, вдоль Урук-горы 90 верст. Из горы протекли три реки. Река Вор (Орь) течет в реку Яик

(Урал); река Иргиз течет в озеро Акбашлы, на восток, река Гель (Емба) течет на полдни к хвалимскому морю й пала, не дошед до моря, в озеро...“

Праворуч уже було видно вогні вишок Кос Чагила, кожна як п'ять яскравих зірок, насаджених на невидиму чорну вісь, але адаєць повернув ліворуч, ліворуч на одному з озер Емби є прикордонне господарство Кос Чагила, туди їхали п'ятсот вербових саджанок, навантажених на нашу машину.

Ми переїхали через воду в неглибокій протоці і підійшли до водокачки. Старий дизель шкварчав, стукотів, гнав воду на Кос Чагил. З водокачки вийшов механік і вкупі з нами почав скидати вербові саджанки: вони оточать городи, що дають Кос Чагилові свіжу городину. Уперше за все існування каспійського степу тут ростимуть верби, на горизонті Кос Чагила з'являться дерева і в спеку опівдні випливуть над землею.

XIV

Коловоротне буріння. Геніальні думки. Роман Келлермана „Скважина“. Лукаве ліве око бурильника. Людина, що ходить по параболі. Школа механіка Макарова. Історія про борошно. Завцех без повітря. Зручні винаходи. Балон летить на небо.

Уранці Кос Чагил показався розкинутим по пісках промисловим присілком. Робітники-казаки мазали

довгі корпуси перед святом першого травня. Сталеві ажурні вишки, немов шеренга ейфелевих башт, виступивши з присілка, заходили за обрій. На піскуватому шпилі стриміла чорна пухирчаста труба, немов би велика артезіанська помпа. Це була скважина номер шість, перша нафтова, та сама, до якої не дожив джигит Кизил Бас. За великим корпусом гаража на другому горбі стояли два здоровенні баки із солодкою водою. Вітер доносив скрегіт свердління з бурових.

Коловоротне буріння — одна з найчудесніших речей на світі. Друкування книг — велике діло, але до нього легко було додуматись. Парова машина — прекрасний винахід, але локомотив використовує тільки чотири проценти витраченої теплової енергії.

Здавалося б, просто: провертіти в землі дірку свердлом. Але який удовжки має бути свердел, щоб пробурити на три кілометри вглиб? Хто буде, на хмарах сидівши, тримати цей свердел за зверхній кінець? Який добрий геній прослизне під землю, щоб вибирати насвердлену породу? Скільки буде важити свердел довжиною в три кілометри?

В одинадцятому році в Америці вирішено ці питання, а в Росії коловоротне буріння стало широко вживатись тільки за радянської влади. На Ембі його остаточно завів Лаврентьєв.

Є єдиний спосіб викинути з свердловини намолоту породу — це вимити її струменем рідини під давлінням. Для цього треба спустити в свердловину трубу, але тоді доведеться виймати свердел?

І от сама труба стає штангою, на яку насаджується свердел, в трубу качають рідину і нею вимивають покришений грунт.

Але труба повинна вільно крутитись, спускатися, зовсім вийматись з землі. Значить, щоб качати рідину, треба сполучити трубу з насосом гнучкою шлангою.

Як же буде крутитись тепер труба? Вона скрутить шлангу як перевесло? І от шланга увіходить у вертлюг, а труби, висячи на нижньому краї вертлюга, вільно обертаються вкупі з свердлом. Рідина шлангою увіходить у трубу, охолоджує нагрітий свердел, вимиває грунт, і брудна вода підіймається в позатрубній порожнині.

Усе це так і було винайдено, і все ж таки нічого не виходило. Завалювались стінки скважини, вода розмивала пісок. Тоді вигадали качати не воду, а глинястий розчин.

Свердел проходить крізь нафтові піски, але й крізь піски, насичені водою. Коли вода потрапить у нафтовий шар, вона поруйнує, обводнить його. І от цей самий глинястий розчин не тільки не дає завалюватись стінам скважини, але й цементує, закриває водяні піски. Глинястий розчин проходить по жолобах, у жолобах осідають пісок і каміння і в розчині зостається сама глейка глина.

От і все. Трубки скручені у „свічі“ по чотири труби в кожній свічі. Їх підіймають і опускають сталевим тросом на блоках від великого чорного барабану, який зветься „станок“. Невеличкий дизель крутить

цівку і шків насоса. Зверхня труба — квадратна. Вона увіходить у товстий диск, чи жорно, що крутиться від станка — ротор. Коли треба одкрутити трубу, на диск становлять хомут — „елеватор“, і труба сідає на нього муфтою. Закручують труби здоровенними ключами, підваженими на тросах. Натуго докручують трубу тим самим станком — на ньому для того є пара цівок.

Коли вперше бачиш бурове устаткування, то враження буває дуже своєрідне. Все видно і видно до чого все.

Гак, на якому висить вертлюг, ключі, станок, ротор скидаються на велетенські іграшки. Автомобіль або ткацький верстат здається цілим математичним факультетом у порівнянні з цими великими простацькими штуками.

Але оцією самою простою спорудою можна за декілька місяців просвердлити скважину на три кілометри углиб. Легко уявити собі, яку складну машину треба було б для цього вигадати, коли б не було на світі добування нафти, коли б не знайшли вже на практиці просту. Може статись, що, поспитуючи таємниць земного серця, учені побудували б колосальний складний агрегат, він коштував би мільйони, він працював би роки, кожні зайві сто метрів одзначалися б у газетах, з'явився б роман Келлермана „Скважина“, Жюль Верн спускався б такою скважиною до центру землі, дірка ця стала б нарівні з Суецьким каналом і іншими сімма чудесами світу.

Ми підійшли до бурової. Низ сталевої башти був нашвидку обшитий дошками. Підлога двигтіла як на

вітряку, і вся бурова була як велетенський кофейний млинок. Як сніп бамбука, як цигарки в свіжому коробку, як вертикальна пачка сірників стояли свічі, бурильні труби, скручені по чотири. Вони були світлосірі, світлосірою ж глиною, як потом, обливалася, швидко обертаючись, квадратна труба.

Роторний ланцюг скреготів, ротор крутився як залізне жорно, на рукоятях станка стояв бурильник. Рукою він надужував на гальмо станка, нога була на педалі, що виключає хід лебідки. Згори, вкупі з квадратною трубою опускався чорний вертлюг, мов голова солітера, за ним, як тіло його, вихляючи, спускалась шланга.

Високо згори, з площадки виглядала голова верхнього штангового. Двоє робітників стояли напоготові біля ключів. Всі робітники були киргиз-казаки.

Бурильник був старий, сивий чоловік. Вузька китайська борідка косицею завершала пласке обличчя. Косі очі були неоднакові, ліве було менше й лукавіше; здавалося, що, дивлячись правим на манометр насоса, бурильник управлявся хитрим лівим оком пильно наглядати за квадратною трубою, яку, затиснувши в бистрому вальсі, кружляв тяжкий залізний ротор.

Раптом труба почала стрибати, загуркотіла — долото дійшло до твердого грунту. Сильним рухом бурильник виключив ротор, заскреготали ланцюги, і труба почала підійматися вгору. Знову заскреготав ланцюг і знову спустилася труба. Вона верещала і підскакувала, свердлячи камінь, аж вертлюг навис над самісіньким жорном.

Ми пройшли далі. Під дощаною халабудою стояв дизель: казак-мастильник обтирав якусь деталь жмутом рибальської сіті. У шпарки сарая заглядав степ, пісками задумливо ішов чоловік. Він наближався, він немов хотів пройти поза бурову, і от, непомітно описавши улогу криву, підійшов до нас. На мить ми зустріли погляд замріяних водяво-блакитних очей, тоді він знову похилив голову, ніби поспішаючи вийти, почав обходити насос і все ж таки опинився біля насоса. З мастильної коробки він витяг трохи тавоту з піском і заглибився у розглядання піску. Мастильник підбіг до нього, щось гомонів по-казакському, жестикулював, показував на степ — і справді з шляхів мчали степом курні піскові хмари на бурову, але чоловік із водявими очима безжурно розтирав пальцем пісок у долоні.

Це був механік Макаров. Нас познайомили. Дитяча посмішка промайнула на блідому обличчі механіка, він постояв ще одну мить і потім, майже не відвернувшись, почав поволі й беззвучно зменшуватись. Він зник з бурової, як розтав, він знову йшов степом, похиливши голову, ніби уникаючи ближчої вишки, насправді ж замріяно наближаючись до неї по улогій кривій.

Механік Макаров, один з найвидатніших людей Кос Чагила, народився в селі недалеко Пензи. Десять років йому було, коли він зоставсь без батька, без матері. Його взяли за „мальчика“ у крамницю, від тяжкого життя він утік у Саратов і працював „мальчиком“ таки в „ученні“ по ресторанах — гірка школа

царського часу для підлітків. Якось він потрапив на пароплав знову ж за „мальчика“ в буфет.

Тут йому теж не пощастило, він ніяк не міг просто бігати з кухні до буфету. Ідучи до буфету, він, сам не знаючи як, по якійсь кривій лінії, заходив у машинний відділ і довго стояв, дивлячись на рух шатунів та штоків, поки буфетників стусан не повертав його до „учення“.

Буфетник зрештою звільнив його, але він уже підріс, і кочегари взяли його до себе в машинний відділ.

Кар'єра суднового робітника за старого режиму—річ відома. Він досяг через пару літ звання підручного кочегара, а далі був підвищений на мастильника. Імовірно, що він у цьому рангові дожився б до сивого волосся, коли б не машиніст. Машиніст був чоловік передовий і, замість лигати горілку, навчав свого мастильника. Бачиш, мовляв, он ту маленьку хріновину. Вона зачіпляє за ось оту круглу хрінацію: від того вся хріновня рухається. Тепер от цей невеличкий хрінок на третій хріновині стерся, і вона не зачіпляє. На ось тобі кронциркуль, бери напилка і обпили мені точнісінько таку саму штучку.

Макаров ішов до лещат і обпилював. Він був щасливий. Він не помічав, як худне на поганих харчах. Він чимраз глибше занурювавсь у машину. Не те щоб він уважав машину за живу істоту, як пишуть, не думаючи довго, письменники. Ідея живого і мертвого ніколи не приходила йому, коли він дивився на машину в роботі. Ні, його вражали дотепність, винахідливість, точність людей, що робили машину. Він був

малописьменний, зовсім не знав математики, він неясно відчував якусь колосальну складну мисль, що таємниче виявлялася в кожній деталі дизеля, він вірно почував, що родить цю думку не під силу було одній людині, перед ним була рухома історія всього, що думало, пробувало, винаходило — всього людства.

Кривошипи не здавалися йому стальними руками і шум машини не нагадував йому людський гомін, але йому здавалося, що він бачить чародійні, розумні руки, що одливають кривошип, що він чує спокійний чудесний голос, і цей голос міркує, як сполучити, погодити між собою сотні незгодних частин. Він заглиблювався в машину і худнув день - у - день.

Білі захопили місто на Камі і багато пароплавів у порту. Відступаючи перед робочими полками, вони почали псувати машини, розбирати їх і топити частини в Камі.

Рискуючи попасти під розстріл, Макаров сам розібрав дизель і поховав частини в трюмі, в своєму матраці, де тільки міг. Приїхавши на борт, офіцер знайшов, що псувати більше нема чого, і одплив. Макаров негайно почав знов збирати дизель. Граната влучила в нафтопаливне судно, воно спалахнуло, як факел, загрожуючи спалити всі пароплави на рейді.

Але машина Макарова уже працювала, і він під вогнем білих вивів покалічені пароплави у безпечне місце.

Поки він морочився із дизелем, братва розвантажила і поділила борошно з покинутої білими баржі. Макарову нічого не залишилось, він опізнився до розподілу. Він ніколи не розповідає про всю цю пригоду.

Його дражнять тим, що він зостався без муки і вся історія зветься на Кос Чагилі не: „як Макаров, двічі рискуючи життям, урятував флот на Камі“, а „як цей тюхтій Серьога своїм звичаєм зоставсь без муки в двох сажнях від ущерть повної баржі“.

Як це не чудно, цей чоловік має на Кос Чагилі репутацію лінивого. Всі щиро переконані, що коли Серьожа Макаров ліквідує аварії, запобігає перестоям, відрегульовує клапани в неймовірно короткий час, то єдина на це причина його небажання багато працювати і довго морочитись. Він, мовляв, теж розуміє, що чим краще працюють машини, тим менше для нього мороки.

Коли хтось з нас висловив сумнів, чи насправді Макаров лінивий, нам негайно розповіли історію про Макарова і одного з завцехів буріння.

Завцех працював на філіальному промислі в тридцятьох кілометрах від Кос Чагила. У нього став один з дизелів, він подзвонив, щоб прислали механіка і стиснене повітря у балонах для пуску дизеля. Дизель сам накачує собі повітря, та, щоб пустити його, треба атмосфер вісім-десять тиснення, а тут, після невдалої спроби зрушити дизель, зосталося в балоні чотири атмосфери.

Другого дня, коло другої години на шляху завиднілася таратайка.

У таратайці, замріяно схилившись, сидів Серьожа Макаров без повітря.

—Драсте! — суворо сказав завцех.—А де повітря?

Макаров не поспішаючи вибравсь із таратайки, несміливо посміхнувся, повів навколо себе рукою і сказав, що от повітря нібито досить, степ, повітря дуже гарне.

— Ви залиште ці дурацькі жарти, механік!— сказав уже зовсім сердито завцех. — У мене дизель стоїть, чуєте? Мені треба бурити, чуєте? У мене ударна бригада ледаря править через дизель, чуєте?

Макаров трохи одсунувся від завцеха, бо той сильно вимахував руками, і сказав, що коли йому, завцехозі, повітря потрібне особисто для себе, то це інша справа, а йому, Макарову, для дизеля повітря не треба.

Завцех остаточно розхвилювався, почав горлати, жестикулював, прискав і підстрибував і нарешті, втямивши, що втрачає дорогоцінний час, кинувсь до телефона дзвонити в Кос Чагил, щоб прислали повітря.

На Кос Чагилі не було машин, всі були в роз'їздах. Справа затяглася на день, а то й більше. Завцехом кричав, вимагав, складав з себе відповідальність, загрожував кинути все і виїхати, одне слово, не погоджувався жити і однієї години без повітря.

На другому кінці провода директор Кос Чагила Єрохін спочатку заспокоював розхвильованого завцеха, а потім йому увірвався терпець, і він теж почав горлати.

Розмова могла затягтися на довший час, коли б завцех не почав досвідченим вухом сприймати якісь звуки, що долинали з бурової. Він почав прислухатися: скидалося на те, що справді працював аварійний дизель. Але де Макаров узяв повітря? У таратайці балона не було. Що за чорт?

Завцех шпурнув слухавку, схопився шапки і побіг на бурову. Дизель працював рівно і без стуку. Макаров, уже збираючись виходити, м'яко пояснював машиністові, що коли б він, машиніст, своєчасно підклав би там то шайбочку, а то й просто прокладочку з картона, то дизель працював би й досі. Взагалі ж можна трохи нагріти балон, тиснення в ньому підвищиться і не буде чого турбувати Макарова, у якого зовсім немає часу займатися дрібницями.

Завцех не дослухав, вийшов, наказав відігнати макарівську коняку якнайдальше у степ і подавсь до гаража. Там він запропонував обдивлятися всі машини, що виїздять з промислу, і коли на них буде знайдений Макаров, таку машину не випускати. Все це аж поки ударна бурова не дійде проектної глибини.

Макаров попошукав коня, прийшовши до гаража і пересвідчившись, що сьогодні він не поїде, пішов гуляти в степ. Другого дня він знову спробував виїхати і знову мусив піти погуляти.

Третього дня Макаров з'явився у майстерню, накреслив щось на клаптику паперу і взявся до роботи. Це був нагрівний фільтр для насоса, який дозволяв працювати на густій нафті, і нової конструкції клапан, що давав змогу доводити тиснення хоч до тридцятьох атмосфер. Коли прилади були готові і перевірені, він виїхав, зоставивши всіх при тій думці, що все це він винайшов лише для того, щоб одкараскатись від роботи.

Всі такі діла виходили в Макарова так просто, що декому почало здаватися, що й вони самі не згірше від нього можуть удосконалювати техніку. На одному

з сусідніх промислів трапилася подібна ж історія з дизелем, але тут машиніст гордовито відмовився від допомоги Макарова.

Натомість він із своїми помічниками понатягали сухої трави й дошок, розіклали багаття і всадили всередину балон. Тиснення на манометрі дуже скоро підскочило до десятьох атмосфер і, замість спинитися, мчало вгору.

Гордий машиніст злякався, що балон може вибухнути, і втік із своїм штабом далі від багаття.

Але балон не розірвався як граната. В ньому одірвало дно і, замість ефектного вибуху, винахідники побачили щось зовсім незвичайне. Балон вилетів із вогню і полетів на небо. Виблиснувши на сонці десь на височині бурової, він зник з очей. Його так і не розшукали, а винахідникам довелося заплатити за новий балон із своєї кишені.

XV

Два бурильники. Чудний колір двадцять першої Фонтан взагалі і фонтан нафтовий. Летючі труби. Сталь об камінь дає іскру. Технік Пахоленко. Інженер Сисой виїжджає на підмогу. Викид нафти. Ремінь літає. Хомут стрибає. Фотографія коханої дівчини. Сисой знову, на жаль, спізнився. Діти Мусафетдинова. Чому він згадав про жінку. Ящірки і змії.

Ми вийшли з бурової, умовившись з сивим бурильником Бесангалеєм, що зайдемо до нього ввечері.

Двоє бурових майстрів, Кірілін і Мусафетдинов, пішли з нами до двадцять першої бурової.

Ці два перші майстри Кос Чагила були так несхожі один на одного, як тільки можуть бути несхожі двоє чоловіків. Кірілін молодий хлопець, з ніжним, немов у дівчини, лицем, великими синіми очима, був невеликий на зріст, рухався еластично, ступав чітко і твердо. Він був бакінець, він і його друзі-казаки пробурили на 308-ій, називаній „Бурова Друзів“, двісті тридцять метрів за тринадцять день.

Його друг і учень Мусафетдинов — старий, великий, широкий татарин, обличчя як вивітрений дикий камінь, маленькі чорні очі як у вепра, хода м'яка і не чутна. До революції він звичайно служив за „мальчика“, потому був продавцем кооперативної крамниці в порту Жила Коса. Але й з цього високого поста був звільнений через неписьменність і пішов робочим на бурову.

На буровій у компанії друзів цей чоловік знайшов самого себе. Виявилося, що з нього справжній бурильник, сміливий, винахідливий, чуйний до роботи долота, він міг інтуітивно угадувати, що робиться з долотом на глибині двох кілометрів. Він зумів навчити також свою бригаду, його робітники-казаки споріяються на нього, знають, що він оберігає їхнє життя більше, ніж своє.

Але він майже неписьменний. Рапорти замість нього складає його верхній штанговий — казак у тирольській шляпі з вічною усмішкою на лиці, він же від імени Мусафетдинова виступає на зборах.

Тепер Мусафетдинов уже не бурильник. Він буровий майстер, він може керувати двома-трьома буровими. Був би з нього інженер, щоб він народився трохи пізніше, але він старий і вже не може учитись з книг. Бесангалей Утюулай-ули, Утеген-ули і інші казаки-бурильники — учні його і Кіріліна.

Обоє вони, Мусафетдинов і Кірілін, були на двадцять першій буровій, коли там стався викид нафти й газу під час буріння, Кірілін тоді був майстром, а Мусафетдинов — бурильником.

Двадцять перша уже була перед нами.

Це була дерев'яна вишка, якась чудна на колір, не біла, як свіже дерево, не сіра, як стовпи, що довго стоять під небом, а жовтаво-коричнева. Але вона не була пофарбована, жилки дерева просвічували крізь жовтий колір — вона вся, згори донизу, була поливана нафтою.

Ця нафта зосталася від викиду під час буріння у тридцять першому році. Нафтовий фонтан взагалі мало чим нагадує петергофські водограї або бахчисарайський фонтан. Звичаєм це — струмінь нафти, що тече горизонтальною трубою, виведеною за вишку. Її можна закрити винтовою засувкою або регулювати штуцером на тій таки засувці.

Але інколи це справжній гейзер, що б'є вгору, з силою викидає газ, дрібне каміння, цілі озера нафти. Був такий випадок: газом викинуло зі скважини труби; сталеве колінчасте вудлище довжиною у чверть кілометра вилетіло з свердловини, пробило кронблок і, виблиснувши на сонці, полетіло в небо. Його знайшли серед степу, досить далеко від скважини.

Це зветься викид газу і нафти під час буріння — річ небезпечна: можна отруїтися газом, камінчик може вибити іскру об сталь або розбити лампку, і тоді вся башта спалахує як пригорщ пороху, згорає за декілька секунд, часто з усіма, хто був усередині.

Технік Пахоленко дізнався про викид нафти на двадцять першій у ту мить, коли він остаточно посварився з інженером Сисоєм і відмовився вийти на роботу. Почувши про викид, він як був, без шапки, побіг до бурової. Директор промислу Єрохін був уже там. Нафта била колосальним стовбуром аж до самого верху, поливаючи кронблок. Біля бурової ніяк було стояти з підвітреного боку, люди падали непритомні, отруювалися газом. Сисой, блідий як смерть, стояв оддалік, роззявивши рота і спустивши нижню губу, і раптом, змахнувши рукою, поїхав у присілок та аули по підмогу. Доводиться думати, казав він до візника, сидячи в тарантасі, що треба поназбирати якмога більше людей, і тоді можна буде подумати, що можна зробити. Треба думати, що доведеться одкрутити всі труби, витягти долото і закрити засувку.

Пахоленко ускочив у бурову. Треба було закрити засувку, але цьому заважали чотириста сімдесят метрів бурильних труб. Та коли одкручувати по черзі всі труби, то за цей час бурова десять разів могла згоріти, погубивши людей, обладування і багатющий нафтовий шар. Пахоленко негайно вирішив улаштувати нарочиту аварію; одгвинтивши одну верхню трубу майже до кінця, зоставивши її на двох нитках різьби, підняти штанги, з височені кинути їх у свердловину і тоді закрити засувку. На цю операцію в нормальних умовах треба було чотири хвилини.

Пахоленко став біля гальма. Мусафетдинов і Кірілін одшукали під нафтовою зливою хомута і мусили поставити його на ротор. Робітники-казаки, побачивши, що технік і майстри вже в буровій, негайно кинулися допомагати. Єрохін пустив трьох, а решту затримав: юрбі нічого було робити в буровій, а загинути могли всі до одного.

Пахоленко почав підіймати труби, але як тільки барабан закрутився, привідний ремінь, намочений нафтою, злетів зі шківа, довелося загальмувати і тримати труби підваженими силою гальма, поки не надінуть ременя або не поставлять на ротор хомута.

Ремінь витягли, щоб викачати його в піску, Мусафетдинов і Кірілін тим часом силкувалися поставити на ротор хомута. Але біля гирла свердловини нічим було дихати, тричі вони підходили до ротора і тричі, хитаючись, тікали в кутки, стараючись набрати повітря. Запаморочені газом, машиніст і мастильник не могли надіти на шків ремінь.

Нарешті один робітник зомлів і упав озем, надихавшись газу. Єрохін ускочив у бурову, витяг зомлілого і вигонив усіх геть. Мокрі, знесилені від газу, хитаючись як п'яні, люди вийшли на вітер. Пахоленко дуже сп'янів від газу, він лепетав якісь нісенітні слова, витяг просочені нафтою, у кашу розмочені цигарки. Єрохін відібрав у нього цигарки, гладив по голові, протер йому окуляри, знову надів окуляри йому на носа. Пахоленко глибоко зітхнув, жадібно дихаючи,

хапаючи по дорозі повітря, він знову увійшов у бурову. За ним ізнов пішли Мусафетдинов та Кірілін і троє свіжих робітників.

Тепер пощастило надіти на шків ремінь, і Пахоленко підняв труби. Проте, як і попереду, люди не могли поставити на ротор хомута, на який муфтою мусила сісти труба, щоб можна було її одкрутити. Люди приходили по черзі, позмінно і не могли підійти до гирла.

Тоді постановили обгорнути гирло запасним ременем, щоб можна було підійти до нього. Але слизький від нафти ремінь падав долі, ноги сковзалися в калюжах, нафта била в вічі, і коли нарешті пощастило обгорнути трубу, новим натиском газа ремінь занесло під кронблок; клацнувши, як нагай об стінку, він упав назад. Довелося знову вибігти з бурової.

Біля години тяглися спроби поставити на ротор хомут. Його кінець-кінцем, розгойдавши, кинули на ротор і потім з напруженням усіх сил додавили до труби. Тепер залишалося замкнути його, і це було ще трудніше. Семипудовий сталевий хомут підскакував під натиском газу, спід нього горизонтальними струмками вибивалася нафта і відкидала людей до стінок, як клоччя.

На вісімнадцятій чи двадцятій спробі хомута замкнули і почали накладати ключі, щоб одкрутити трубу. Ключі накладали п'ять разів. Двадцять сильних робочих, працюючи по черзі, протягом трьох годин одгвинчували одну трубу.

Інженер Сисой тим часом їздив по сусідніх аулах, збирав, сам не знаючи нащо, людей, лаявсь, хапавсь

за голову і нарешті, знервований украй, заїхав додому нашвидку з'їсти шматок м'яса.

Пахоленко, який незмінно стояв біля гальма, зовсім збожеволів. Погубили фотографію його коханої дівчини, бурмотів він і, діставши з кишені свій профспілковий квиток, ніжно цілував розмиту нафтою печать. Він торочив, що викид нафти підстроєно навмисне, щоб украсти, попсувати карточку коханої, силкувався розповісти якийсь анекдот, суворо попереджав, що в її присутності він не потерпить похабних слів, не міг згадати початок анекдота, захлинаючись сміявся, починав плакати і, раптом отямившись, знову біг на бурову.

Коли нарешті одвернули трубу, залишивши її на двох нитках нарізки, Пахоленко пустив станок і почав підіймати трубу. Але він ніяк не міг утримати її на потрібній висоті, сковзались насичені нафтою дерев'яні колодки гальма, труба падала вниз, сідаючи на хомут, і він знову підіймав її. Коли це враз скважина вистрелила, як картечею, снопом дрібного каміння, загрожуючи спалити бурову. Єрохін побіг до станка, щоб вигонити людей, але Пахоленко уже управився з гальмом, одвернули останню нитку і чотириста сімдесят метрів труб ахнули на забій. Єрохін, весь тремтячи від нетерплячки, щасливо усміхаючись, почав закручувати засувку.

Люди вийшли з бурової і не впізнали місцевості. Сор, що завжди блищав сіллю, став тьмаво-оливковим озером, земля була коричнева від нафти, шумуючи як кінська сеча, нафта в калюжах стояла на

шляху. Шляхом посував небачений похід: інженер Сисой, з'ївши м'ясо, на чолі різномастної юрби людей, поспішав на підмогу.

Розповідач скінчив. Кірілін зачервонівсь, слухаючи його, він навіть трохи розхвилювався. Мусафетдинов байдужно стояв поруч із ним, ніби й не слухав. Нам схотілося дізнатись, що почував, про віщо думав цей широкораменний казанець, стоячи на буровій, яка щосекунди могла спалахнути, як сірничок. Чи згадував він своїх жінок, чи згадав про дітей? У нього дуже багато дітей, вночі в його великій кімнаті немає де ступити, скрізь сплять діти, великі, середні, малі, хлопці, дівчата, брюнети, шатени, руді.

— Дуже паршиво було,— сказав Мусафетдинов.— Весь був мокрий. Нічого не бачив, дуже щипало очі. І сильно хотілося їсти. Уже обід давно пройшов, а ми все ніяк не одкрутимо трубу!

— Ну, а жінка? Чи згадав він про свою молоду жінку?

— Ясно, згадав,— відповів Мусафетдинов.— Як же не згадати. Нові черевики зовсім пропали. Думав, жінка буде лаяти. Чом не роззувся, скаже. А я забув роззутись, сильно душив газ, зовсім дурна голова.

Навіть Кірілін, що добре знав Мусафетдинова, глянув на нього із крайнім здивованням. Але Мусафетдинов жартував. Він ляснув Кіріліна по плечу.

Пощо питаєшся? Як питаєшся, таку відповідь маєш. Чом не питаєшся, що думав Пахоленко? Ми всі одне думали, ти знаєш що — нафта! Навіть Сисой і той те саме думав. А ти в мене питаєшся!

Зійшовши з твердої жовтої дороги, наасфальтованої нафтою на сотні метрів, ми пішли степом навпростець. Сірі ящірки схоплювалися спід ніг і тікали з неймовірною швидкістю, вони не завмирали, як наша ящірка, а мчали по прямій лінії і нарешті поринали в ховрашкові нори. Їдовита змія, теж світлосіра як пісок, завмерла між кущям торішнього полину.

Праворуч від присілку, як темні гриби, кублилися кибитки. Далі за ним був степ.

XVI

Дві найвеличніші будівлі. Ще один майбутній сад. Віргінський ялівець на чагилах. Ранішній прийом у директора Єрохіна. Дзеркало. Кріплення ланцюгів Галля. Всепроникливий пісок. Дюна над льохом. Інженер Сисой пропонує подумати.

Аж до самого вечора ми обходили присілок. На всьому лежало своєрідне тавро життя в пустині.

У дореволюційному російському містечку дві найвеличніші будови були: церква й тюрма, символи духовного й фізичного життя царського підданця.

У присілку Кос Чагил дві найвеличніші будівлі були: перша — резервуар для прісної води і друга — ще один резервуар для прісної води. Вода в Емби в култуках швидко солоніє, весною нею треба запасатися на цілий рік.

Посередині присілка була велика квадратна площа розкопаного піску. Це буде сад. Терліфан оце спланував його і запевняє, що дерева ростимуть ще краще, ніж у нього в Гур'єві. Старі очі Терліфаєві світяться, коли він говорить про Кос Чагил, о, там краща земля, там усе швидше ростиме! Та головна його мрія — обсадити всі чагили (дюни) віргінським ялівцем. Віргінський ялівець може добре рости на чагилах Емби, це вже буде не сад, це буде ліс, що з далеких країн прийде в пустиню. Так, то буде чудо, більше, ніж те, яке вразило короля Макбета, адже Бірнамський ліс прийшов у Донзинан за якихось скілька миль. Мало того, віргінський ялівець дає прекрасне м'яке дерево на олівці, радянський школяр зможе гострити свої олівці столовим ножем. За три роки всередині Кос Чагила з аероплана буде видно ярозелений квадрат.

Другий величиною будинок Кос Чагила — це гараж з авторемонтною майстернею. Сам Гур'єв лежить у двох тижнях дороги від культурних країн, а Кос Чагил ще відділений від Гур'єва двома стами п'ятдесятьма кілометрами пустині і доступитися до нього можна тільки літом.

Третя величиною будова — їдальня, велике, найкраще помешкання Кос Чагила. Тут можна пообідати дешевше і краще, ніж в Астрахані чи в Саратові. Нам не раз доводилося бачити, як, з'ївши м'ясо, людина одсувала геть тарілку з кашею чи картоплею, добре заправленою чистим маслом. На Кос Чагилі здорово працюють, але і їдять досхочу.

Найменший будинок на Кос Чагилі — це управління промислом і в ньому найменша кімната — це кабінет директора Єрохіна. Втім ніхто його там і не шукає, ділові розмови відбуваються на буровій, а саме на тій, де пощастило спіймати директора. Єрохін — людина жива, ранішній прийом відбувається у нього в кімнаті від того моменту, як він, сидячи на койці, натягнув чоботи, і до тієї хвилини, як він, ковтнувши склянку чаю, сідає на коня. Тепер у нього вже є своя кімната, перед цим він жив у робітничому комунальникові, а зовсім недавно, коли в Кос Чагилі був тільки один житловий корпус, він жив і літо і зиму в кибитці.

Що більше ми ходили по домах, то більше посилювалась схожість із життям на острові в Арктиці, куди теж завозять усе один раз на рік. Доми були збудовані добре, кімнати світлі й високі. Але кватирки були без петель, просто вставлені в раму вікна ззовні. Електрична арматура прибита до фанерної дощечки. Ключ від дверей явно викований зі сплющеного цвяха.

Убиралень у Кос Чагилі відносно більше, ніж у Москві, вони є на кожному кроці, збудовані непогано і утримуються в чистоті. Але замість гачка до дверей ізсередини присобачено чверть аршина дроту, за який і треба триматися, щоб вітер не розкрив дверей.

У їдальні чудовий чай, але калатати треба ножем, вилкою чи олівцем. У Кос Чагилі тільки одне дзеркало — привозити дзеркала немає ніякої змоги — адже навіть долота для бурових сливе не возять насталювати у ембенський механічний завод. Насталюють сами, паровий молот замалий, одтягти трудно, наварка виходить абияк, але возити в Гур'єв — довга справа.

Ланцюги на бурових скріплюються замість шпильок зігнутим гвіздком. Машинні частини обтирають старими рибальськими сітьми, ще з тих часів, коли Костя постачав на весь присілок рибу.

Обтирати треба здорово, крізь найменші шпарки усюди проходить з вітром тонкий пісок, пролазить в усі частини машин, їх доводиться розкидати і збирати знову, але після великого вітру оп'ять хрумтять усі частини.

Рухомим піском завалило лідник, і крокви угнулися під колосальною вагою. При нас заввідкомгоспу прискакав на коні з цією новиною до інженера Сисоя. Інженер Сисой запропонував був подумати і почекати, поки вітер - моряна не згонить пісок назад, але, згадавши про м'ясо, зібрав людей і наказав одкопати лідник.

XVII

Плани токаря Попова. Відновлений дід. Одкочовують у степ. Як зручніше сидіти на крокві. У якому циліндрі стукотить. Молода жінка Бесангалея. Чому краще мати дві жінки, ніж одну. Чотири жони багатого бая. Два машиністи. Хто старша — дочка чи жінка Бесангалея. Беш бармак. Яка країна — Росія? Повість про руську природу. Скільки корів у Бесангалея.

У Кос Чагилі весело працюють і весело живуть. Бурять там здорово, машини налагоджені, нафти багато і їдять здорово. На літо виписано велику партію білої одежі, сорочок, кашкетів. Ходять у білому, не зважаючи на куряву. Ходять чисто.

Ми зайшли до токаря Попова. Токар Попов зовсім молодий хлопець, він виробляє коло п'ятисот карбованців. Витрачати гроші в Кос Чагилі йому нема на що, і він верстає розмаїті плани: чи то йому поїхати в Крим, чи то закупити пуд паюсної ікри, чи то справити собі новий костюм, а може краще купити велосипед!

Покищо він обточує пальці для автомобільних поршнів, і його взагалі не збираються відпускати. У сусідньому цеху стоїть над рівчаком дивна машина — староденний форд, дід, видобутий з утиля і полатаний різномастними частинами. Шибок немає, але мотор уже працює як новий. Це мисливська машина, на ній їздитимуть полювати тільки ті, хто пособляв збирати її.

Робота кінчалась. Після обід люди ішли по хатах. Ми побачили здивовані, що бухгалтер Кирей Закар Ули, узявши деякі папери, подався в степ.

Потому в степ вирушив рисовник із рулоном паперу. Боковою вуличкою пройшли у степ двоє бурильників, що одстояли вахту.

За ними поїхав верхи у степ машиніст Кулбаєв. Женщина, взявши обід у триповерхову миску, загорнула її у газету від куряви, накинула на лице кисейну хусточку і теж подалася в степ.

Це було кочів'я. Навесні в казаках прокидається дух степу, і вони в кибитках одкочовують на один кілометр від присілку. Сівши по - турецькому на кошмі, бухгалтер перевіряє баланс. Рисовник, лежачи на череві, креслить розріз скважини. Доктор розкладає на килимі стетоскоп, рецептну книжку і термометр.

Бурильники ж одкочували далі. Вони підкочовують до своїх бурових. Далеко в степу збирають зверхударну бурову, на ній будуть працювати найкращі майстри. Отут ми ще раз побачили, що то значить сила звички.

Нашивають дошки для даху дизельної халабуди. Казак-тесля сидить на крокві і прибиває дошки цвяхами. На крокві непогано сидіти верхи, але він сидить не верхи. Він підібгав під себе ноги і сидить на вузькій балці немов на килимі у своїй кибитці — видовище несподіване і неймовірне для недосвідченого ока. Очевидно, забивання гвіздків більше нагадує йому пиття чаю, ніж верхову їзду — до якої він теж ізвик змалечку.

Завечоріло. Взявши з собою убитих по дорозі качок, ми пішли в степ до бурильника Бесангалея. Вітер ущухав, у пітьмі не так видно було куряву, бурові башти, як учора, засияли п'ятьма зорями на невидимих чорних осях.

Назустріч через площу, задумливо схиливши голову, ішов Серьожа Макаров. Він спинився і почав прислухатись. Далі, знову ідучи по дузі, він пішов до силової станції. Очевидно, він зустрів когось із силової, бо ми почули уривки розмови: „стукотить у тебе. Коля, в третьому циліндрі", казав Макаров; той ніби заперечував, Макаров м'яко обстоював свою думку, нарешті вони обидва пішли до силової.

Перейшовши за два кілометри степовим шляхом, ми прийшли до кибитки Бесангалея. Його не було дома, він усе ж таки вирішив перед нашим приходом ще раз збігати на бурову. Молода жінка, гарненька як дівча, соромилась нас, качок не брала, але і в кибитку не пускала. Нарешті ми сіли просто на пісок перед кибиткою і почали скубти дичину. Вона довго й недовірливо дивилася на наші руки, нарешті втямила, що пух утече з вітром, пурхнула в кибитку, винесла наволочку, але пір'я все ж таки розліталося, вона завела нас у кибитку.

Тут з'ясувалося, що вона не вміє скубти птицю, вона забирала одразу багато пір'я і силкувалась його одірвати. Справа посувалась поволі, нарешті з'явився сам Бесангалей.

Великим правим оком він суворо глянув на жінку, забрав у неї качку і почав швидко й зручно скубти її. Та маленьке ліве око невідступно, здавалося нам, дивилося на нас, на ноги, незграбно випростані на килимі, і от це саме ліве око лукаво підморгнуло нам. Так почалася розмова.

— Скажи, Бесангалей, скільки в тебе жінок? У тебе одна жінка чи дві? Чом не взяв другу жінку?

Бесангалей здивувався і навіть нібито образився. Яка отака, мовляв, друга жінка? Але ми не відступались і хтось спосеред нас навіть согрішив трохи, став доводити, що дві жінки це дуже добре, у два рази краще, ніж одна жінка.

Бесангалей дещо заспокоївся, він швидко скуб качку, жінка збирала пух у наволочку.

— Нащо мені друга жінка? — сказав він. — Кожну жінку годувати треба. Кожна жінка хоче їсти. А яка користь?! Правда, раніше бувало: багатий князь, бай, мав

одну, дві, три, чотири жінки. І на кожну жінку ставив одну кибитку.

„Тут, скажемо, у нього одна кибитка і в ній одна жінка. От там, де шістнадцята бурова, у нього друга кибитка, з другою жінкою. Ще далі, от як до присілка, ще одна кибитка, ще одна жінка. Ще далі, за три кілометри, знов кибитка, знов жінка.

„І в кожної жінки свої вівці, свої корови, свої верблюди. Одна жінка корів доїть, друга жінка чубат квасить, третя жінка кошму валяє, четверта жінка із ним на кошмі лежить — от як!

„А мені навіщо? У мене дітей багато, молока мало. На одну сім'ю якраз вистачає.

Бесангалей покінчив з качками, зняв ножа, одрізав голови, задки і ноги. Потому він узяв птицю за крильця і почав смалити над вогнем, що тлівся в купі кізяка.

Піднявся край кошемної запони, і, зігнувшись, увійшли машиністи Кулбаєв та Кинджагалиєв, закликані на сьогодні до Бесангалея. З Кулбаєвим нас познайомили ще вдень, це був кваліфікований механік, він навіть учився в Ленінграді на курсах для машиністів.

Але ніхто з нас не впізнав Кинджагалиєва, хоч ми уже бачили його вдень, він стояв коло дизеля поруч із Кулбаєвим. Тоді він був у чорній, прихлопнутій на козирок засмальцьованій кепці і як викапаний був схожий на руського робітника з плакату Осоавіахема.

Тепер він був у високому малахаєві, вуха малахая спускалися обаполи монгольського тепер обличчя, і чорні, обвислі вуси враз нагадали малюнок на китайській ширмі.

Гості скинули чоботи і полізли, як годиться, вглиб кибитки. Хазяїн сидів іскраю, поки він не встане, гостям не закон виходити з кибитки. За гостями боязко втиснулись діти: старша дочка, дівчина років сімнадцяти, ще одна дочка, молодша, і двоє хлоп'ят.

Ми з деяким подивом глянули на старшу дочку, вона була, здавалося, ледве молодша від жінки Бесангалея. Велике праве око Бесангалея, суворе і офіціальне, дивилося на нас, нам довелося потупити очі. Тоді лукаве ліве око весело підморгнуло.

Це дочка від першої жінки", пояснив Бесангалей. — Вона вмерла давно, і я взяв другу жінку. Вона ще зовсім молода, бачите, вона не уміє скубти качок.

Проте вона вміла поводитись, як хазяйка. Вона сиділа з лівого краю, біля вогню, наготувала казан, налила води в чайник і почала накривати на стіл. Тут ми й переконалися, що „стіл" походить від слова „стелити". Стіл — це була квадратна скатертина, її постелено між нами і вогнем, на стіл поставлено маленькі чашки і в них наллято чай. М'ясо „беш бармак" буде подано пізніше.

Так пояснив Кинджагалиєв. Він сам народився в кибитці, недалеко Уіла. Батька в нього не було, він працював за наймита „джайлши" у бая. Косив сіно, пас худобу. Коли вмерла і мати його, він одразу пішов від бая і пішки прийшов на Ракушу. Поставили його на чорнороба, потім підвищили на банщика. Він і зараз був би банщиком, щоб не революція і не машиніст Забельцев. Забельцев поставив його робітни-

ком по монтажу машин, потім підручним слюсаря, навчив його, і тепер Кинджагалиєв — слюсар по монтажу.

Бесангалей якось вийшов, і ми скористалися з цього, щоб розпитатися про нього у Кинджагалиєва. Бесангалей із чорноробів став бурильником вищої категорії. Він може заступати майстра. Ми поцікавились, чи бував Бесангалей при аваріях, при викидах газу.

Але Кинджагалиєв похитав головою. Не бував. У нього майже не було аварій. Він старий, хитрий, досвідчений бурильник. Він бурив ще довбіжним способом на Каратоні, дуже погано було, дуже поганий спосіб, але й там у Бесангалея не було ні аварій, ні нещасних пригод.

У нього не убито, не поранено жодного чоловіка за все його довге життя. Щоб він був грамотніший... але він сивий і навколо очей зірчасті лежать зморшки.

Він знов увійшов у кибитку вкупі з чабаном — старшим своїм сином. Беш бармак уже варився: кістки вилущені й викинуті, в закипілу юшку вкинуто тісто, розкачане і нарізане як листя, і дрібна покришена цибуля була готова, її вкинуть в останню хвилину, коли знімуть казан з вогню. Хазяйка вийшла доїти.

Пили міцний чай з молоком, казахи люблять чай над усе на світі. Бесангалей відпочинув, випив кілька чашок чаю. Скурив добру цигарку і привітно спитав:

— Довго будеш у нас?

— Скоро поїдем назад у Росію!

Бесангалей був у прекрасному настрої. Варився беш бармак, пахло смачним, поруч із кибиткою доїли корову, молоко дзвеніло об дійницю.

— Зоставайся ще, — сказав Бесангалей. — Яка країна — Росія? Там гарно? Там багато баранів? Яке там м'ясо в баранів, міцне й солодке, як у нас у Казакстані, чи прісне, от як у кавказьких баранів?

Він розбалакався. Він багато чого хотів узнати. Чи великий степ — ця Росія? Чи є в Росії прісна вода, а чи треба возити її з Урала?

Потім хто живе в Росії? Чи самі казаки, а чи є теж і руські? Звичайно, руські є, бо вони приїздять звідти, але чи багато їх там?

Мабуть, у Росії все ще кочують, чи там теж є тепер осідлі колгоспи? Адже й тут і досі є дикі адайці, далі туди, на схід, вони і зимою живуть у кибитках, тільки закопують кибитку наполовину в землю.

Машиніст Кулбаєв весело і звисока посміхався, він бував у Ленінграді.

Але Кинджагалиєв, слюсар по монтажу, і не думав усміхатися, його теж зацікавило, яка така насправді Росія?

Бесангалей замовк. У темряві, за кибиткою, молоко дзвеніло об дійницю.

З якоюсь дивною ніжністю хтось із нас почав розповідати, яка природа в Росії. В Росії багато рік, великих рік із бистрою водою, дуже багато озер, величезних озер, більших за сори, і по всіх ріках та озерах — свіжа солодка вода, зовсім без солі, її можна пити.

Скрізь ростуть ліси. Дерево буває таке заввишки, як бурова, воно повне соку, по ньому листя, свіже,

зелене листя, і от ліс — це отара дерев, мільйони дерев, цілий степ, укритий деревами.

У Росії ідуть дощі, багато дощів, довгі дощі, і от через усе літо скрізь росте зелена трава, стільки трави, що худоба не може всю її з'їсти, люди, гуляючи під деревами, лягають на траву і лежать на ній у тіні. Що таке тінь? Це така прохолода під деревом, великі цятки весни, серед гарячого літа в Росії, у тіні буває так, як у кибитці — нема сонця.

Крім білої й жовтої землі, там є зовсім чорна земля, ніхто не поливає її, качаючи з ріки воду, її зрошують дощі, вона родить прекрасну пшеницю і солодкий буряк, з буряка просто варять цукор, мільйони тонн цукру для всього Союзу, для Казакстана.

Бурильник покачав головою. Це вже було занадто. Він ввічливо слухав, але було чудно: як то цукру може бути більше, ніж нафти? Кинджагалиев теж мовчав. Казан кипів, за кибиткою молоко дзвеніло об дійницю.

— Все це правда,— сказав Кулбаєв, що бував у Ленінграді.— Я сам бачив це! — швидко додав він казакською мовою.— Але скажи, Бесангалей, чом це твоя одинока жінка так довго доїть твою одиноку корову? Вона добуває з неї молоко, як ти добуваєш з землі нафту!

Бесангалей не відповів. Він уважно подивився в казан, витяг вилкою кусень м'яса на пробу. Але його хитре ліве око неодривно стежило за гістьми. Гості посміхалися дружньо, тоді Бесангалей признався, що в нього аж дві корови. Він зроду був бідак (машиністи кивнули, стверджуючи це), він чесний робітник, і радянська влада хоче, щоб він жив добре.

Подоївши корів, жінка Бесангалея увійшла в кибитку. Вона дістала довженний, широченний міхур з верблюдячої шиї, повний чудесного кислого молока — айрану.

XVIII

Бурові партизани. Джексонівські болти в кишені. Парторг з ДВК. Помилка парторга з ДВК. Жінка майстра Гусєва. Мрії про женщин з Аргентіни або про дівчину з Нагасаки. Найцікавіший спір.

Глибокої ночі ми повернулися в присілок. На площі ми знов зустріли Макарова, тепер він повертався з силової, у тиші чутно було, як рівно й спокійно, без стукоту, туркотів тепер мотор.

Зненацька в тишу півночі, неначе хитаючись, вдерлися розхристані веселі звуки: жіночий голос, сміливіший, ніж чекаєш від жінки, співав під гітару, розв'язну, розбещену, розладжену. Двері до однієї з квартир були відчинені навстіж, там було світло, там гуляли. То була сімейна гулянка в бурового майстра Смірнова і машиніста Арсентьева.

Майстер Смірнов і машиніст Арсентьев — „бурові партизани". Бурові партизани працюють досконально

і швидко, але якості й швидкості вони досягають своєрідними методами. У них дуже довгі пальці.

Звичайно ж це абсолютно чесні люди. Ніхто з них не візьме для себе ані гвинтика. Але буровий партизан не вважає за гріх тягати на свою бурову чуже устаткування. Знайомство, блат, приятельський випивон уживаються для того, щоб накопичити на своїй буровій запаси потрібних речей і працювати завжди без простоїв.

У бурового партизана під дошками завжди сховані два запасні елеватори, він працює завжди новим роторним ланцюгом. У нього є зверхкомплектні долота, він десь має два кіло джексонівських болтів, хоча в нього поставлено новий ремінь і ще один новий ремінь він приховав про всякий випадок.

Нам уперше довелося побачити такого пірата на одній з бурових у Доссорі. На літучих зборах з участю нормувальника бурильник і робітники протестували проти ущільнення строків. Устаткування, мовляв, старе, роторний ланцюг рветься щопівгодини, ремінь відслужив, джексонівських болтів для ремонту ременя немає, техснаб обіцяє і не дає.

І от виступив майстер із сусідньої бурової. Спокійно і уїдливо він доводив, що в нього не буває простоїв. Промова його справила враження, аж от старий бурильник, з одчаєм махнувши рукою, виклав останній аргумент.

— Ланцюг у тебе новий? Новий ремінь, що ти взяв у техснабі для нашої бурової, де? Де він, цей ремінь? Де двісті п'ятдесят джексонівських болтів, які ти

одержав на всі бурові? Ти нам давав по одному болту на бурову, і то треба було по півгодини канючити!

Бурильник підійшов до майстра і що мав сили ляснув його по кишені піджака. В кишені дзенькнуло — вона ущерть була повна джексонівськими болтами.

Ця промова із дзенькотом болтів справила ще більше враження. Про це дізналась парторг, енергійна жінщина, що недавно приїхала з ДВК. Сівши на коня, вона об'їздила всі склади, побувала на всіх бурових, перевірила все устаткування, знайшла все, що треба, приборкала бурових піратів примусила їх розлучитись із награбованим добром. Бурильник одержав новий ланцюг, новий ремінь, законну частину болтів. Здавалося, справа вирішена. Але це тільки здавалося. Коли Лаврентьєв довідався про цю історію, обличчя його нахмарилось.

— Глибина в його була яка? Триста метрів? На триста метрів ми буримо старим ланцюгом. А от коли він дійде до тисячі, коли насправді буде потрібний новий ланцюг, його не буде. Я не дам.

— У тебе рветься ланцюг? Обдивись, викинь усі надтріснуті ролики, перевір, чи на всіх ланках є шпильки. І будеш бурити!

„Немає джексонівських болтів. Я цілі роки в вічі не бачив джексонівських болтів. Порвався ремінь — наклади платівку, скріпи на заклепках, буде держати як на болтах — п'ять хвилин зайвої роботи.

„І парторг зробила помилку,— це потурання ледарям. Кожний дурень може бурити новим устаткуванням!

Отже Смірнов і Арсентьєв гуляли. Гітара надса-

джувалась. Жінка майстра Гусева, вродлива моторна женщина, співала поспіль усі романси від любові біля каміна до Маші біля самовара. Сам Гусєв допивав стопку.

Ми стояли осторонь у глибокій темряві і розмовляли пошепки, до нас беззвучно підійшов Макаров. Надсаджувалась гітара.

Раптом Смірнов узяв під руку Арсентьєва і вийшов з хати. Вони були хмільні, в тому стані, коли люди прагнуть забути будні, діла, уявити себе як на картині серед женщин Аргентіни, чи з дівчиною з Нагасаки.

Тоді вертається молодість, женщини стають ближчі, боязкий робиться сміливим, сміливий почуває в собі нечувану силу, людина живе, як у любовному романі. Куріли й тлілися здоровенні махорочні цигарки. Маленький біляве́нький Арсентьєв задумливо утупивсь у землю, струсонувсь і почався безконечний, азартний, мрійний спір про буріння, про нафту, про соляні куполи, про нові родовища.

Підтанцьовуючи, терзаючи гітару, вийшла жінка Гусєва кликати їх у хату, брала під руку, заглядала в вічі, співала, сердилась, посміхалась, манила, але бурильники не могли спинитися. Вона покликала на поміч Гусєва, Гусєв узяв був розмовців за плечі, але, раптом зрозумівши, в чому справа, сам почав сперечатися з таким самим пристрасним самозабуттям.

XIX

Ще один спір. Найдужча пристрасть. Питання про вигоду. Мрія слюсаря Архіпова. Подорожі Пахоленка. Купання майстра Спіріна. Промисел Доссор.

За місяць перед тим нам привелося бути на іменинах молодого робітника в Доссорі. Коли голоси поробилися голосніші й верескливіші, коли були проспівані всі пісні і в жінок почали блищати очі, коли мусили початись потиски рук, потаємні втечі вдвох на ганок, дикі сцени ревності і істеричні ридання, так само несподівано і нестримно розпочався спір про нафту. Збившись докупи, жінки співали самі, силкуючись заглушити спір, рвали струни над самим вухом розмовців. і все надаремно. Іменини були зіпсовані для них, про них забули.

Нафтовики — зовсім особливий народ. Вони де в чому подібні до шукачів золота. Геологія, гравіметрична і сейсмічна розвідка зробили колосальний прогрес, але й досі в бурінні на нафту єсть риск, єсть інтуіція, єсть щастя.

Є пристрасть, жадоба до нафти, от як є жадоба золота. Це не американський ажіотаж, при якому важно тільки спродати акції, хоча б інсценувавши фонтан, ні, це — безкорисна, романтична любов радянського робітника до своєї, країни, до своєї Емби.

Адже бурильникові легше і зручніше бурити суху скважину, ніж нафтову: менше риску, менше мороки

з геологами, а заробіток бурильника саме залежить від скорості проходки. Так пояснив нам один з техніків, завідувач групи буріння. Через два тижні він знов приїхав до Гур'єва, він був чорний, як хмара. Він одержав щось із тисячу карбованців за дотермінове закінчення скважини номер сто п'ятдесят шість. Але скважина, виявилося, була суха, і він приїхав блідий, неголений, розтерзаний. Надвечір він, здається, напився і, кажуть, плакав.

Той самий старий слюсар Архіпов колись із хворобливою страстністю доводив, що на Ембі є нафта, велика нафта, крім Кос Чагила на Кул Сарах, Кзил Кудукові на Кзил Кала. Добували ж капіталісти нафту тільки на Доссорі, це ж Лаврентьєв знайшов нафту на Искине, на Байчунасі, на Кос Чагилі.

Голос старого слюсаря тремтів. Ех, якби всю поколоти Ембу скважинами, от як поколоте Баку, тут було б стільки ж, було б більше нафти, ніж в Азербайджані!

Нафтовики — особливий народ. Найстрашніший гріх для них — це байдужість. Інженерові Сисоєві не можуть простити не те, що він любить м'ясо і що він тюхтій, а те, що він виїздить у відпустку перед цементуванням скважини, що він байдужий до нафти.

Є любов і пристрасть і в усякій іншій роботі в Країні Рад, але тут вони, мабуть, дужчі. Інженер механічного заводу в Доссорі гірко жалівся, як він навчав і виховував молодого казака і зробив з нього першорядного токаря — і що ж! Він був уже токар сьомої категорії, робив тонку, відповідальну роботу і пішов з заводу у бурильники.

Весною, коли грязь, коли страшно вийти на вулицю, юнак технік Пахоленко, повернувшися з відпустки, пробивається на Кос Чагил. Він везе устаткування, але поверх фрикціонів і долот лежить очерет, цілі гори очерету. Цей очерет буде підмощено під колеса, коли машини зав'язнуть у сору, технік вкупі з робітниками витягатимуть з багна затоптаний колесами очерет і знов і знов і знов підкладатимуть його під машину. Старий майстер Спірін, коли одвіку безплідне Искине нарешті дало нафту, обливав себе нафтою з пляшки, плачучи казав, що нарешті він скупається в нафті.

На Кос Чагилі багата нафта, але вся вона на засувках. Вивезти її нема ніякої змоги. Нафтопровід ще не готовий. Сам Кос Чагил може дати, імовірно, тисячу тонн на добу, може й більше. На Доссорі, який раніше вважалося за вичерпаний, Костя Селезньов викачує на добу, триста тонн єдиної в Союзі дорогоцінної, безпарафінової нафти.

Доссор лежить у горбах, між горбами — сори. Доссор суворіший і вітряніший, ніж Гур'єв, і прісної води тут зовсім немає. За Нобеля люди звалювали в глибокі ями сніг і ціле літо пили одстояну грязюку. Під осінь води не вистачало, починалася втеча з Доссора, огульні пошесті від гнилої води і швидко виростали кладовища.

Тепер Доссор — чистенький присілок, поміж корпусами насаджено садки і є теж один великий сад, його бережуть як око. Більша частина води, яку качають за сто кілометрів з Гур'єва, іде на поливання

дерев. Літом змагаються за садки з вітром, за одну ніч пісок засипає деревця по пояс, цілими тижнями доссорці, з лопатами в руках, боронять дерева від піску. В той же час треба обороняти від піску машини: затикають найменші шпарки в вікнах, замазують кватирки і все ж таки доводиться весь час розбирати і обтирати контактні частини.

Експлуатаційна площа Доссора схожа на годинниковий механізм — ступаєш поміж рухливих штабів, вертких котків, розгойдуваних важелів, розподільних ексцентриків. Двоє мастильників - казаків підтримують порядок на всій широченній площі, у мисливських чоботях перелазячи через незчисленні канали сорів.

Уночі Доссор сияє вогнями веж як зоряне небо, вогні і зорі одбиваються в широких сорах і на десятки кілометрів в усі сторони видно сяйво Доссора.

XX

Жінка пере білизну. Спів над милом. Цебра погано почувають себе на плиті. Ночви, гітара і комбінація. Шкарпетки і кальсони. Беручкі баби. Дівчина коло парового молота.

Женщина пере білизну. На примусі вариться білизна. Два цебра з гарячою водою займають велику частину невеликої комунальної плити; інші женщини, приходячи з чайниками, отруйним поглядом дивляться на її цебра; вони самі не знають, що утримує від того, щоб ізсунути, зняти, викинути в Урал цебра цієї мерзавки. Вони стримуються до часу, боячись сильного скандалу.

Женщина пере білизну. Її оцинковані ночви стоять на ванні у загальній ванній кімнаті. Двоє чоловіків, що оце приїхали з степу, з рушниками на плечах чекають, щоб піти під душ. Вона знає про це, вона також пам'ятає, що її цебра на плиті готові вибухнути й вилетіти, наче в них не вода, а порох.

Вона добре знає, що тут таки, на ембенській стороні є велика дешева пральня. Економка, убиральниця сусіднього будинку теж можуть задешево випрати білизну.

Але женщина пере сама. Вона співає: „Я вас ждала с безумной жаждой счастья!“ Її муж не повинен носити білизни, що пахне дешевим милом. Вона з жахом згадує, що праля не вміє правильно складати випрані шкарпетки її чоловіка. Вона сама почуває себе жінкою тільки в тій сорочці, що вона випрала своїми руками.

Вона цілий день стоїть біля ночов і співає, співає вряд всі паскудні романси, ухвалені кобеляцькою культурою і засвоєні царевококшайською цивілізацією.

Коли її чоловік прийде додому з роботи, ночви заміняться на кастрюлю, вночі кастрюля заміниться на штору, перед сном штора заміниться на комбінацію, все під звуки тих самих гугнявих романсів.

Чоловік її — нафтовик, імовірно, такий самий справжній, мужній, темпераментний чоловік, як усі нафто-

вики. Все його лихо в тому, що він приїхав на Ембу парубком і оженився ненароком із товстоногою гур'євською баришнею. А він заслуговує на справжню жінку, коли не рівного товариша в житті, то хоч на живу людину.

Вона ж задоволена й щаслива. У неї єсть муж, а в нього є шкарпетки і кальсони, якими вона може займатися досхочу. Вона страшенно буде здивована і вражена, коли він почне пити чорно або зраджувати її з іншими.

Тоді вона почне худнути абож зробиться, говорячи її мовою, „стрункіша" і „елегантніша", ніж це бажано, особливо для тих хвилин, коли гітара заміняється на комбінацію. Нарешті вона зробиться простотаранею, але все буде співати: „вернись, я все прощу", схилившись над оцинкованими ночвами.

Ця жінка — уральська козачка. Це останній дарунок старого Гур'єва ясному радянському ойл сіті на уральній стороні. Тут женщин менше, ніж чоловіків, а справжніх женщин зовсім мало. Всі вони на вилік, їх можна перерахувати.

Вони оточені атмосферою обожнення і ненависті, а старе життя нетлінно зберігається в двох десятках беручких гур'євських баб — баби були б давно поза штатом у великому місті, але тут вони щасливо виходили заміж і давлять на нове життя.

У трьох стах п'ятидесятьох метрах від них, біля парового молота стоїть дівчина - казачка. Її поставлено на молот не тому, що вона казачка, а тому, що вона працює на ньому краще від усіх. Тяжкий паровий

молот під її рукою слухняніше, ніж тонкі пальці скульптора, плющить, відтягує, вирівнює розпечене лезо долота. Вузькі, немов прорізані осокою, очі спокійно стежать за металом, двоє робітників по одному рухові її брів угадують, коли треба повертати долото.

Вона майже нічого не говорить, подекуди здається, що вона німа. Але губи її злегка ворушаться, рот напіврозкритий, не відразу догадуєшся, що вона наспівує під гуркіт падучої маси тиху пісеньку.

Бер Кенові було доручено дізнатись, що вона співає. Це, виявилося, було нелегким ділом, вона тільки посміхалася й червонілася, вона забула, що співала, і вона співає різне, не все те саме. Але Бер Кен був такий милий і дружній, яким тільки може бути цей найввічливіший з людей, і вона почала пригадувати.

Записавши слова, Бер Кен раптом одмовився перекладати їх: вони так просто і сильно звучали по казакському, в перекладі виходило дубувато й сухувато. Якось пощастило так розстановити слова, щоб віддати хоч приблизний зміст її пісні.

„Дужче дави, молоте, ніж глину давила нога,
Гостріше ставай, долото, гостріше, ніж шабля була,
Скоріш свердли, долото, скоріш, ніж шабля рубала,
Повернешся знов, долото, будеш ще гостріше,
Повернешся в степ, долото, будеш свердлить скоріше".

XXI

Де справжні жінки? Лебеді над Кос Чагилом. Вовк-рибалка. Директор у воді. Про шахтарів Саликова і Муковню. Тараня, що спинилася на землі. Злинялі верблюди. Машина катається по двору. Бронзовий чоловік.

Женщини-геологи, інженери, геофізики, хеміки, лікарі тут майже не живуть. Які є, ті в степу на роботі.

Але й гур'євські баришні доживають останні дні. Уже виросло нове покоління справжніх дівчат, але їх весною в Гур'єві нема. Щоб побачити їх, треба теж поїхати в степ.

Ми виїхали рано вранці. Висохла сіль у сорах блищала, як вода, над Кос Чагилом, як біла східниця, як клавіші висхідної гамми, летіли лебеді. Крила їх були, як колір фламінго у ранішньому імлистому небі, вони все підіймалися вгору від гуркоту бурових, що не змовкали всю ніч. Вони летіли на схід, на могутніх крилах заносячи тяжке м'ясо геть від інженера Сисоя.

Зникли доми й кибитки, почали голубіти бурові, на дорогу вийшов вовк. Почувши шум машини, він ввічливо одійшов трохи осторонь і, коли мотор зрівнявся з ним, раптом підібгав хвоста і втік.

Він, імовірно, займався ховрашками. За кілька день, коли Емба на коротку мить увіллється в море, вовки підуть до берегів і ловитимуть рибу, що йде через перекати. Вони зажиріють на рибі так, що ледве ходитимуть; цей запас жиру вони зроблять на цілий рік уперед.

По дорозі вже з'явилися нові озера від Емби, покищо ще мілкі й голі: цибаті кулики-ходулочники пішки йшли до середини води, легкими брижжами обмивало їх червоні коліна.

На глиняній могилі, розкритій угору немов порепана коробочка бавовни, сиділа, витягши шию, качка галагаз, що гніздує в землі, чудна біла птиця, летом і голосом більше подібна до гуся, ніж до качки. Вона крикнула тривожно і на крик з могили вистромилась голова подруги, довгі шиї поволі повертались, стежачи за ходом машини.

За четвертим мостом через одгалуження Емби була велика сага, під гострим кутом до води чергою здіймалися качки, немов сполохана з алгебраїчної сторінки низка чорних квадратних коренів. Посередині саги стояв у воді довгий директор.

Він помахав шапкою, шофер спинив машину, і директор помалу вибрів з води. Він був весь мокрий, він і не збирався був полювати, але, побачивши качок, відпустив шофера і заліз у воду, знаючи, що через дві години вийде наш ваговіз.

Цей цибатий українець ставився з цілковитою байдужістю до того факта, що був мокрий до пояса.

— Нам не звикати ходити по воді,— сказав він,— та ще на сонечку. Куди гірше було стояти цілий день у воді під землею.

Спосеред усіх ембівських директорів тільки довгий Муковня, та ще заступник Єрохіна Саликов — шахтарі. Тільки Саликов стояв на забої, а Муковня був кріпильником.

Їх жило двадцять душ у невеликій кімнатці. Щоб кожен займав на підлозі своє окреме місце, ніде було б спати. Тому спати треба було вперепліт: кожен клав голову сусідові на плече.

Робота була тяжка, а гроші платили погано. І не давали розрахунку. Увіходити до бухгалтерії шахтарям не дозволялось. Було маленьке віконечко, воно відчинялося щодня на півгодини для розрахунків.

Перед цим віконечком черга була душ сорок, чи більше. Муковня вистояв вісім день, поки до нього дійшла черга. Підійшов на восьмий день до вікна — правлять ще якусь довідку, чи то від кашовара, чи то від комірника. Довелося знову стояти ще вісім день у черзі.

Тільки Муковня та Саликов скуштували царської шахти. Директор Доссора Долгов — слюсар, директор механічного заводу — кочегар, Єрохін — командир ескадрону в Буденного, от тільки ще макатський Орлов починав життя з підпасича. Орлов не знає алгебри і провалився, не склав іспита у Промакадемію в Баку.

Директор механічного заводу, блискучого, надраєного, як палуба океанського пароплава, навпаки, склав іспит і в цьому році поїде вчитися. Директор Доссора Долгов уже скінчив Промакадемію. Нам не часто доводилося зустрічати такого витриманого, одшліфованого, широко освіченого джентльмена, як цей поволзький слюсар.

Зараз директор Муковня їздив шукати глину для будови. Степова глина занадто піскувата, недосить беручка.

Але окроме глини він шукав також і пісок. Степовий пісок занадто глинястий, дуже глейкий. У прикаспійському степу часто не одрізниш пісок від глини. Проте пісок ще можна знайти на барханах — чагилах Емби, але там не потягне вантажна машина, надто дорого стане пісок. А будувати треба швидко й дешево.

Муковня висох по дорозі й ми ночували в порту Жила Коса. Там сталася біда для рибалок. Довга моряна завчасу догонила Каспій до Емби і тарань ударилася в ріку. Але Емба була ще молода і маловодяна, коли ущухла моряна, тарань зосталася в ледь мокрих калюжах і загинула. Коло Асан Кет Кена невеличкий култук був набитий таранею, що стирчала з води. Її не встигли всю взяти і частина її подохла. Неводи підряд виходили на берег, повні мертвої і напівмертвої риби.

Повз заїжджий двір ішли верблюди рибалок - казаків. Вони вилиняли під весняним сонцем і були голі, голубо - сірі як миша, тільки де - не - де, як бороди, абсурдно поприклеювані до зовсім незвичних місць тіла, звисали шматки жовтої, пустинного кольору, вовни.

Шофер Герка Найденов, моторний хлопчина років вісімнадцяти, покинув машину на дворі і пішов із дівчатами в кіно. Вночі випав дощик і замочив проводи. Машина не заводилася, ми довго катали її по двору, але вона, фиркнувши раз чи два, знов замовкала. Це була одна з перших машин горьківського автозаводу, і вона їздила досі в цій пустині, де машини рвуться, пропадають за один рік.

Нарешті мотор загомонів, і Герка повіз нас у Гур'ев.

Ми приїхали надвечір, але ще була спека, двері домів відчинені навстіж. В одному домі супроти Геолого-розвідувального комітету за відчиненими дверима кімната вся була застелена килимом. На килимі лежав чоловік із бронзовим обличчям, чорними вусами і цілим снопом зовсім сивого волосся на голові. У лівій руці в нього була книга, окуляри спустилися на носа, у правій руці, зручно примостившися, спало таке саме, як він, бронзове дитинча. Цей чоловік був Сисангалей Саликович Саликов, роду Кожа Букеївської орди, в минулому шахтар, а тепер заступник директора Кос Чагила.

XXII

Кімната із столом і стільцями. Коли почав воювати Саликов. Алаяров розбиває куркульські банди. Боязькі дівчата. Кінець отамана Митрясова. Народження асфальтового тротуару. Гніздо на башті. Театр. Добрі музиканти і погані шахматисти. Кімната для дітей. Баритон з височені.

Саликов лежав на килимі, бо був у відпустці, але в нього, виявилося, була ще одна кімната, із столом та стільцями. Цей комунальний дім він сам побудував, ще коли Єрохін завідував будівельною конторою, а він був його заступником.

На шахті він працював до дев'ятсот шістнадцятого

року, а далі його, як і всіх киргиз-казаків, погнали на фронт копати окопи. Після Лютневої революції він повернувся з фронту і знов працював чорноробом. Війна для нього почалася з 1921 року, коли він, разом із ембенськими робітниками вийшов за Гур'ев у лаву одстрілюватись від отаманів Кісельова, Серова та Митрясова. З того часу він брав участь в усіх боях із бандами, востаннє в тридцять першому році при ліквідації басмачів.

Війська тоді на Ембі не було. Просто гудів гудок, припиняли роботу, розбирали гвинтівки, сідали на машини і їхали у степ. У тридцять першому році Саликов був молодшим командиром у робочому загоні Алаярова, числом у сто двадцять душ.

Алаяров по черзі розбив три банди гірських адайців, приведених баями. Йому допомагав провідник адаєць Сана, про якого по Ембі ходять цілі легенди. Так чи інакше, тоді це був напівдикий адаєць з Муголжарських гір, і з його допомогою байський заколот зліквідовано швидко і остаточно.

Виявилось, що Саликов знає точно й про те, де зараз отаман Митрясов. На Ембі є легенди, що Митрясова сховали в двадцять першому році баї, що він, одягнений по-казакському, і досі рибалить десь біля форту Александровського. От що розповів про це Саликов.

Коли отаманів розбили десь біля Уіла, Кісельова вбито, Серов здавсь у полон, а Митрясов із двадцятьма уральськими козаками і з двадцятьма ж киргиз-казаками утік до моря. Вони захопили декілька човнів і аж до зими займалися рибальством і грабунком.

Аж от море почало замерзати, і на човнах зробилося неприємно. Тоді Митрясов послав п'ятьох киргиз-казаків до адайців, які прикочували зі сходу до морського берега.

Посланці прийшли в аул. Їх приведено до аксакала — найстарішого мудреця з баїв. Митрясов не відпускає казаків, казали вони, а їм набридло розбійне життя. Аксакал подумав, порадився із іншими дідами і до берега послано тридцять п'ять засідланих коней.

Митрясова зустрічали, як гостя. Зараз же поставили кибитки, принесли кумис і почали частувати бандитів. Пили, їли, бесідували, адайські дівчата грали на домру, аж от вони одна по одній почали виходити з кибиток. Дівчата бояться зброї, пояснив аксакал, треба б скласти всю зброю докупи десь за кибиткою.

Коли зброю винесено з кибитки, увішли адайці і, зачепивши бандитів за шиї арканами, виволікли в степ. Волікли, аж доки ті не задушилися. Так загинув отаман Митрясов.

Саликов скінчив і повернувся до хлопчика, килима і книги. Ми пішли до готелю. На місці грунтової стежки, що була перед нашою поїздкою, лежав тепер асфальтовий тротуар аж до самого Урала. Доми, свіжовибілені під перше травня, по пояс сховалися в зелених садках, молоді тополі, акації, оливи, ще зелені від злегка солоного грунту, тихенько тремтіли під весняним вітром, хлопці й дівчата в білих убраннях ішли садами до театру, моторна шхуна пливла вгору, проти води. Дві її мачти, з червоними прапорами, поволі зайшли за великий будинок тресту. Над

дахом будинку, на самім вершечку моделі бурової вишки звили гніздо два підсокілки і от, кружляючи навколо нього в прозорому небі, вони ловили жуків, що вилетіли в вечірню подорож.

У домі культури ішла п'еса Островського, поставлена аматорським гуртком, зала була повна. Вона буває порожня, коли грає заїжджа русько-українська трупа, древні халтурники й халтурниці, які існують тут на тій підставі, що, мовляв, порядний колектив у пустиню не поїде.

Нагорі була репетиція струнного оркестру, а поруч відбувався шаховий турнір. Музиканти грали добре, а шахматисти погано; на дошці чудо змінялося на чудо, немов у старовинній феєричній кінокартині: партнери підставляли один одному фігури, народжувались нові ферзі і гинули від хитроумного хода конем, нарешті хтось схотів узяти хід назад на тій підставі, що його ферзя не попередили про удар.

Внизу в великій світлій кімнаті у два ряди стояли дитячі ліжка, і широколиця жінка розважала, годувала, укладала дітей, що їх батьки прийшли на спектакль.

Почався антракт, струнний оркестр заграв у фойє фокстрот, і раптом в усіх коридорах, біля вішалки, біля виходу все ударилося в танець.

На вулиці зовсім стемніло. Зілля стало синяве від електричного світла, вітер ущухав, і з висоти театра колосальним голосом заспівав московський баритон.

XXIII

Справжній дощ. Як пахне молодий столяр. Грізні ознаки. Небезпечна дамба. Прибуття аварійної машини. Перша справжня дівчина. Бабусині зусилля. Пригода з трубами. Геолог і геодезист. Народ, що працює в степу. Розвідувальні станочки. Багато справжніх дівчат. Чому падають зорі? Пісня Достлегена.

Нарешті вночі перейшов справжній дощ, перший і, мабуть, останній у тисяча дев'ятсот тридцять п'ятому році. То добрий був дощ, на ранок небо не зовсім заспокоїлося, хмари заходили одна за одну, немов пелюстки величезної вогкувато - білої рози; здавалося, варт її злегка струсонути, щоб ізнову посипалась рясно роса; засмагле, відмите від куряви лице землі знов і знов, крізь сонце, укривалося віспою весняного дощу.

Лох ніжно пахнув, тонкіше і привабніше, ніж крикливо надушена біла акація, клени й тополі пахли як молодий столяр, що несе банку з щойно звареним каруком; все це було прекрасно, але не можна було їхати в степ до розвідувальних партій, доводилося чекати, поки підсохне дорога.

Рискнули виїхати після обіду. Уже по степовій дорозі на Сокол почали з'являтися перші грізні ознаки бездоріжжя. У низинах землю розворотило колесами, як плугом, на цілі кілометри понад дорогою стояли брили землі, вивернутої наспід. Вода з калюж оприскувала переднє скло і кожен раз доводилося вилазити, щоб витирати з нього брудні патьоки.

Надвечір машина зав'язла на дамбі біля Карабатана. Поруч із дамбою був гладкий високий сор, шофер Костя не рискнув їхати ним і загинув на дамбі. Дамба була твердіша, ніж сор, але глибокі коломиї не дозволяли розігнати машину, коломиї чимдалі більшали, і нарешті півторатонка стала. Бабуся, що сиділа в кузові, залишилась ночувати на своїх клунках, а ми з Костею побрели через воду спати на станцію Карабатан.

До станції сунули вогні: ревучи на першій скорості в болоті, підійшла машина. Кузов був напівзакритий полотном серед дощок, лопат, воротків сиділо троє хлопців — це була аварійна машина Нафтопроводу.

З кабінки вийшла висока, красива дівчина - шофер. Вона була боса, низ чорної спідниці розірваний, рукава на сильних руках засукані. Видно було, що вона теж сиділа з машиною в грязюці. Почувши, що ми зав'язли на середині дамби, вона змахнула рукою — тут треба каната з півкілометра удовжки, а інакше не витягнеш, тільки посадиш і свою!

Костя з тим погодився. Нам доводилося ночувати, за ніч могло добре підсохнути. Та все ж ми з Костею пішли подивитися, як вона проїде сором, єхидно сподіваючись, що вона теж зав'язне десь недалеко від нас у самій середині сора.

Але вона знала діло. Вже від станції вона розігнала машину у повний хід, дійшла до середини на четвертій скорості, достеменно в тій самій секунді, коли треба, переключила на першу і, ні разу не спинившись, проскочила сор. Довелося нам, зітхаючи, брести назад на станцію.

Вночі був вітер. Коли ми рано прийшли до машини, розумна стара уже назбирала цілу купу сухої трави, із собою ми принесли дві дошки, украдені на станції, і за три години вибралися з дамби.

За Карабатаном Костя показав мені місце, де сиділа дівчина з аварійною машиною. Дві глибокі вимоїни хрест навхрест перетинали колію, а навколо них була ціла дренажна споруда, дотепно спланована і акуратно виконана.

Так уже на шляху до степової розвідки ми зустрілися зі справжньою жінкою. Ми перегнали в Бек-Беке ще одну машину, з якою вночі була аварія. Нафтопроводський шофер віз шістнадцятиметрові труби, що лежали кінцями на причепній повозці. Недалеко від Емби через одну з канав був місток, його порозтягли на дощечки ті самі нафтопроводські шофери, щоб підкладати під колеса. Цей шофер чи не знав, чи забув про це і з розгону ускочив у канаву. Машина спинилася різко, і важкі труби, по інерції стрибнувши вперед, пробили кабінку, як ажурний папір. Випадково ні одна з них не зачепила шофера, він зостався живий, а тому підкопав канаву і доїхав до Бек-Беке.

На розвідці начальник картирувальної геологічної партії Лесансанч і геодезист Лесесеіч цокали зубами від холоду в подертій кибитці. Дощ накоїв лиха, але щоб його не було, все життя в степу почало б умирати з травня місяця, не встигнувши народитись.

Лесансанч, рицар без страху і без догани, молодий лисий геолог із бездоганним московським прононсом, був, деяким способом, простою протилежністю до Ле-

сесеіча. Лесесеіч — довершений джентльмен, високий білявий ленінградець, з більш ніж англійською витриманістю і коректністю, яку він придбав у Червоній армії за одинадцять років служби в ній.

Обоє вони першорядні спеціалісти і золоті хлопці. По декілька років заспіль вони аж углиб осені жили в степу в подертих кибитках, часто на хлібі та воді, бурили, тріангулювали, інструктували практикантів, зробили величезну роботу, і ніхто зроду не чув од них жодного грубого слова, ніхто не бачив їх похмурими або сердитими.

Та все ж таки вони зовсім - зовсім різні люди. Вода і камінь, вірші й проза, лід і полумінь не такі різні, як вони.

Лесансанч має розум радше на французький штиб, він красномовний, завжди легко і природно дотепний, надзвичайно галантний з дамами і, як кажуть англійці, носить своє серце на рукаві (на похваті для всіх прекрасних птиць).

Лесесеіч, навпаки, скупий на слова, стриманий, спершу навіть здається, що трохи холодний, з ним завжди надзвичайно галантні дами і на рукаві серця він не носить: обчищає з рукава навіть пушинку.

Нема потреби цитувати їхні прізвища, адже їх багато. На Танатарі, Искине, Нармунданакові, Кул Сарах Озинках працює такий самий добірний народ. Геолог у калошах, що приїхав з Астрахані, виявилося, був напівбожевільний склочник і його моментально вирядили, звідки приїхав. Тріангулятори ж, хоч той, який сивіший, хоч той, який рудіший, увійшли в темп степової роботи. Їм нелегко: який сивіший, тому вже

шістдесят років, а який рудіший — хворий на сухоти в третій стадії, але вони добрі робітники, їх цінять і бережуть, вони не збираються виїздити з пустині.

До вечора ще можна було зайти на бурові. Після справжніх бурових розвідувальні станочки Креліуса та Вірта здаються смішними іграшками, але на отих лялькових станочках Лесансанч умудряється давати проходку більшу, ніж вимагається від великих станків. Насталювати долота твердим сплавом майже неможливо в пустині, долота заправляє простий коваль, і все ж таки бурять дуже швидко.

Усе ж якось чудно було дивитись на ці штучки. Вся бурова Ганіеля уміщається на одній підводі. Бурильну трубу можна підняти однією рукою і робити нею гімнастичні вправи.

Широколиций бурильник, мов Гуллівер у країні ліпутів, навис над скважиною і посилював тиснення на забій силою своєї власної правої руки. Насосик качав глинястий розчинець, і він виходив двома жолобочками у ямочку, звідки його знов брав насосик.

Надивившися на станочки, ми пішли назад до табору. Він ожив надвечір, і молоді геологи, геодезисти, геофізики-студенти лаврентьєвського технікуму, які вже знайшли багату нафту на Кул Сарах і твердо вирішили завоювати всю пустиню, повернулися з поля. Напівголі дівчата, що зробили по тридцять кілометрів верхи на коні і пішака, поралися і співали в великій кибитці.

Одна з них перейшла десять кілометрів з мірчою линвою, п'ять разів нахиляючись і забиваючи п'ять кілків на кожній сотні метрів, а всього п'ятсот кілків

і дві тисячі п'ятсот ударів молотка і ще управлялася при цьому командувати тріангуляційною партією. Було ще декілька таких, сильних, спалених сонцем. Та були й ніжніші, тих наче потомила спека, вони здавалися сантиментальнішими.

Як вогні бурових башт над пустинею, почали засвічуватись зорі, чимдалі частіше й ясніше, аж от одна впала з башти на землю.

— Що це за зоря? — сказав хтось,— чи це нерухома упала зоря, чи планета? А коли планета, то яка?

Замріяна дівчина, що стояла найближче і теж дивилася на зорі, здивована повернулась до оратора. Але оратор невинним тоном питався далі, цікаво було знати, що думають дівчата про падучі зорі.

У темряві не видно було, чим займається в житті той, що цікавиться зорями, може він і насправді не знає? Дівчина швидко й точно розповіла гіпотезу Канта і Лапласа, перейшла до метеорів, захопилася, почала розповідати про хемічний склад метеоритів, та в цю мить упала друга зірка, і вона одразу змовкла.

— Ех, не встигла загадати! — сказала вона з серцем і пішла до кибитки. У кибитці казакський юнак співав пісню Достлегена. Достлеген був революціонер, його брата вбили баї, його самого вкинули у в'язницю, потім заслали в Сибір. Він повернувся з Сибіру з радянською владою і з піснею, яку він склав у Сибіру:

„Для чого мати коня, як на нім не брати призів,
Для чого мати списа, як ним не бить ворогів,
Для чого мати жінку, як її не кохати ніжно,
Для чого мати друга, як не вмієш умерти за нього?"

XXIV

Дорога понад Уралом. Орли на стовпах. Технічна допомога на вловах. Думки на аероплані. Курчата, що літають за шістсот кілометрів. Магістральна залізниця без води. Остання з уральських гір. Видно город Уральськ.

Назад їхати довелося під прямим кутом до берега Каспійського моря понад Уралом до міста Уральська. Перед революцією Урал був майже єдиною путтю до Емби. Пароплав від Уральська до Гур'єва ішов два тижні, або можна було їхати два тижні кіньми понад рікою. Від Гур'єва до Доссора їхати уже на верблюдах, а далі в степ, де тепер Кос Чагил, Кизил, Кала чи Кул Сари відважувались тільки мандрівці на штиб Христофора Колумба.

Рівним шляхом на добрій радянській машині ми зробили шістсот кілометрів уздовж Урала за один день. Ми проскочили Калмикове, де завідальнею Паня Швецова одстрілювалась з кулемета від бандитів, не спиняючись проминули Лбищенське — містину чапаєвських боїв, путь ішла понад ланами пшениці, високої і дерзкої, понад луками і чагарниками уральського лугу.

На телеграфних стовпах сиділи орли, здавалося, що всі орли пустині збилися сюди дивитись на легку радянську машину.

Ясне діло, орлів вабили насправді саме телеграфні стовпи: як ні легко орлові, зімкнувши крила, ширяти над луками, виглядаючи ховрашків, але ще простіше

стежити за ними зовсім без клопоту, сидячи на телеграфному стовпі. Здерідка із степу прилітав новий орел, зав'язувалася статечна непоспішлива бійка і прийшлий зганяв із стовпа свого конкурента.

Аж от всі орли наїжилися, почали злітати із стовпів, гуд кабеля і стукіт машини перекрило сильне, густе дзижчання, над Уралом летів аероплан.

Бер Кен теж схопився, як степовий птах, він був задрімав, він мріяв про те, як привезе з Москви у степ свого дев'ятилітнього сина, як посадить його на лоша і вкупі з ним поїде по розвідувальних бурових.

А,— сказав він, побачивши аероплан,— а це ж летить ще одна мисль Лаврентьєва.

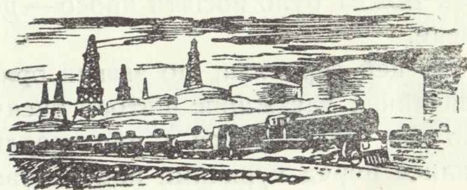
Він нагадав, як одного разу Лаврентьєв зник з компанії близьких друзів, у якій були паровозний машиніст, старший робочий техснабу, довгий директор Пегежстрою і веселий старий доктор, недавній радянський студет з фельдшерів. Він зник увечері і повернувся вночі перед світанком. Він їздив на законсервований промисел Новобогатинськ, де старе керівництво нафти майже не знайшло, але устигло побудувати чималий присілок. Треба було використати будинки й людей, що звикли до присілку, він вирішив улаштувати там велику птахівничу фарму — біля річки Бак Сай можна було посіяти просо — це було найзручніше місце.

От цей аероплан, що зганяв орлів з сідала, віз незвичайних пасажирів: півтори тисячі породних курчат, що оце виклюнулися з яйця: орли ввічливо розступалися перед курячими немовлятами.

— Це що, аероплан! — сказав Бер Кен, — тут будуватиметься залізниця по постанові ЦК. Уже ведуться підготовчі роботи. За два роки магістраль перетне солонцювату пустиню. Вона піде по трасі нафтопроводу і пройде через Кос Чагил. Тут нема води для локомотивів, потяги водитимуть теплоелектричні мотори, здійсниться мрія вашого старого слюсаря Архіпова: замість одного Кос Чагила буде двадцять Кос Чагилів, Емба буде поколота скважинами, як Баку, Емба дасть більше нафти, ніж Баку!

Аероплан з курчатами одгудів, курчатам, мабуть, уже видно було Новобогатинськ, річку Бак Сай і мілкі води Каспія.

Аж от перед нами з'явилася гора, остання з уральських гір — ці гори, підіймаючись із землі, своєю конвульсією захопили прикаспійський степ, вичавили одкладену морськими лагунами сіль і нафту до земної поверхні. За горою блищав Уральськ — найближча покищо до нафти залізнична станція — всього в шестистах кілометрах від Гур'ева.

ЗМІСТ

Друкарня ім. М. В. Фрунзе. Харків. Донець - Захаржевська, 6. Уповноважений Головліту № 4225. Зам. 1190. Тираж 9.000. $4^{3}/_{4}$ друк. арк.

Видання № 129. Папер. ф.72×110—48 кг. $2^{7}/_{8}$ пап. арк. 101.500 літ. Здано в роботу 14-X-35 р. Підписано до друку 25-XII-35 р.

